

Kovács Éva

KÉT 13. SZÁZADI ÉKSZERFAJTA MAGYARORSZÁGON

A szakirodalomban – meglehetősen zavarba ejtő módon – számos kifejezést használnak a középkori ékszerek megjelölésére, az elnevezések azonban ritkán következetesek. (1). Bár a jó ékszertörténeti szakmunkák szerzői figyelnek a viselettörténeti, s ebből következően funkcionális összefüggésekre, általában mégis az a helyzet, hogy még a közismert, sokszor leírt ékszerek eredeti rendeltetése, használati módja sem mindig tisztázott. (2). Ugy tűnik, hogy a zavar egyik forrása a középkori nyelvhasználatból adódik; az ékszerek elnevezése már akkor sem következetes, azonkívül megfigyelhető bizonyos általánosítható tendencia is. Másik oka ennek a helyzetnek, hogy az ékszereket is főleg stílustörténeti összefüggéseikben mutatják be, többnyire mellőzik rendeltetésük meghatározását s csak elvétve tesznek közzé például képeket a funkció szempontjából rendszerint döntő háttoldalról.

„DUA FIRMACULA AUREA QUI DICUNTUR TASSIEUX”

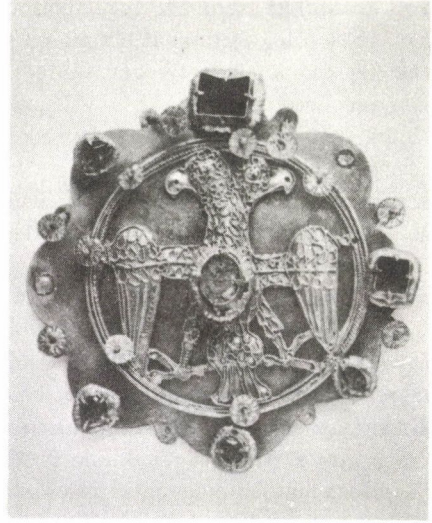
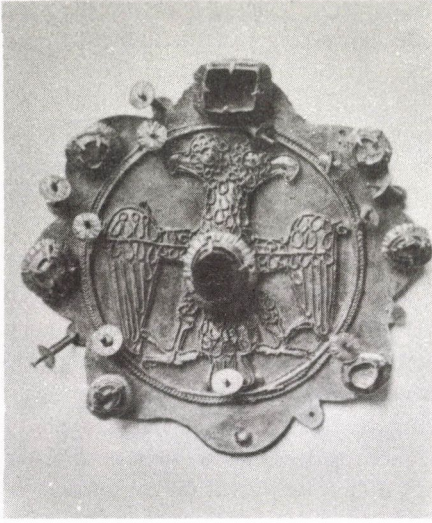
Egyik korábbi dolgozatomban érintettem egy 13. századi ékszercsoport néhány problémáját, főleg stílusösszefüggésüket és keletkezésüket. (3). Az ékszerek közül három páros, közülük egy párat az említett tanulmányban közöltem együtt először (Bp. Nemzeti Múzeum, egyik félpár ibid. Iparművészeti Múzeum). (4). Ekkor is érthetetlen volt számomra, hogy a korábban „páros palástcsat”-ként említett ékszereken valójában sem az összekapcsolásra, sem a felerősítés vagy rögzítés bármiféle megoldására sem találtam utalást. Végző fokon rendeltetésük homályos maradt, megkockáztattam hát a feltevést, hogy az ékszereket palástra, esetleg övre varrva viselték. (5).

A tájékozódást megnehezítette, hogy ez a jellemző 13. századi ékszerfajta csak ábrázolások alapján került leírásra a szakirodalomban. (6). Mivel ezuttal először sikerült az ékszerfajta valóságos emlékével dokumentálni, megkísérlem az emlékek, ábrázolások s az egykor elnevezések konfrontálását, továbbá az ékszer eredetének felderítését. Az ékszerrel kapcsolatban legtöbbet idézett ábrázolások a naumburgi alapítónők szobrai. A híres szoboregységes női és férfi alakjai egyaránt láthatólag súlyos anyagból készült nagy köpenyeket viselnek, csucosan metszett végű, lelógó gallérral. A női szereplők palástján a váll tájékán kétoldalt nagy ékszerek, melyek valami módon a ruhadarab csukásával látszanak összefüggeni. Az ékszerektől indul ugyanis a palástot összefogó szövetsáv, mely minden esetben a köpeny belső felén van rögzítve. Ily módon a palást szárnyai teljesen szabadon mozognak, annál is inkább, mert a pánt meglehetősen hosszú. A nagy félkör alakú palástot a német szakirodalomban Tasselmantelnek nevezik, mely elnevezés a vállakat díszítő ékszerre utal. (7). A 13. századi udvari-lovagi viseletnek e mindkét nem számára szinte kötelező tartozékát a viselettörténet pontosan leírta, utalva a

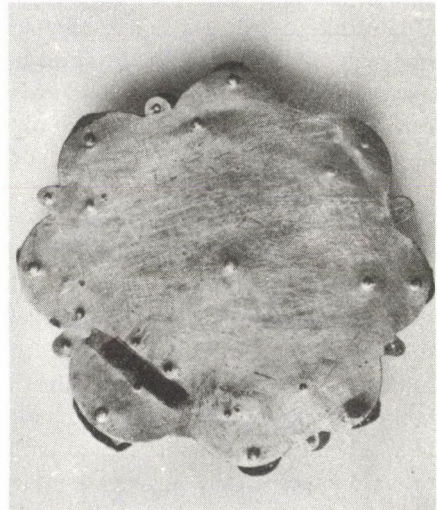
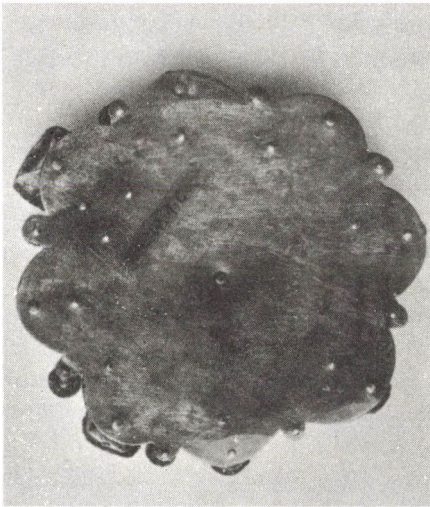
szobrászat stilusára utaló nagyvonalu redővetésére, a gyakori utazásokból adódó praktikus rendeltetésére, nemkülönben viselésében rejlő udvari elegancia lehetőségére (az ujjak beakasztása a tartópántba). (8). A divat az emlékek tanúsága szerint Európa-szerte egységes volt, ennek illusztrálására állítottam össze az alábbi csoportot, főleg a köpenyt és az említett ékszereket véve figyelembe, de ez a sor még igencsak bővíthető lenne. Így Németországban a már említett naumburgi alapítószobrok mellett ide sorolható a bambergi lovas, továbbá Gleichen urának, a valószínűleg 1227-ben elhunyt II. Lambert grófnak és két feleségének közös siremléke (Erfurt, Dóm), az 1247-ben meghalt Saynbeli III. Henrik gróf tölgyfa siremléke a Saynbeli koblenzi premontrai kolostorból (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum), II. Henrik császár és Kunigunda (Bamberg, Dóm), Nagy Ottó és Adelheid (Meissen, Dóm) szobrai, a magdeburgi lovasszobor (Magdeburg, Kulturhistorisches Museum), ugyanott az okos és balga szüzek alakjai a dóm "Paradicsom-kapuján", továbbá a straubingi német lovagrendi kommandórol származó ülő kőmadonna (Regensburger Erminoldmeister, 1280 k. Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum). A sort Anna Gertrud császárné (+1296) bázeli siremlékével folytathatjuk, valamint a strasbourgi Sába királynője szobrával (Kis Ecclesia - Strasbourg, Musée de l'Oeuvre de Notre-Dame). Franciaországban egyébként igen korai (1215 k.) ábrázolások találhatók a chartres-i székesegyház kapuin: Salamon király a róla elnevezett kapun s két bélietfigura két másik kapun, továbbá a 13. század második felében készült Saint Denis-i király siremlékek némelyike tartozik ide, valamint a 14. század első feléből származó emlékek (pl. Szép Fülöp siremléke), továbbá a párizsi Notre-Dame álló kőmadonnája (Musée de Notre-Dame). A francia művészet körébe tartozik Arragoniai Izabella (+1271), Merész Fülöp felesége részleges temetési helyének emléke, a Madonna álló és a királyi pár térdelő alakjával (Cosenza, székesegyház). Olaszországból még a II. Frigyes császárt és udvartartását ábrázoló ismert reliefet említjük (Bitonto (Bari), Cattedrale San Valentino). Valószínűleg II. Frigyes művészeti környezetében született a schaffhauseni ónyx foglalata, hátoldalán Lajos, e néven második frohburgi gróf vésett solymász-alakjával (Schaffhausen, Allerheiligenmuseum). (9). A 13.-14. század fordulójáról való két katalániai siremlék (New York, Cloisters). Ujabb lelet Guta hercegnőnek, II. Vencel cseh király leányának vésett epitáfiuma a prágai Boldog Ágnes klarissza zárdából (Prága, Nemzeti Múzeum).

E viselet magyarországi elterjedéséről ugyancsak tanuskodnak ábrázolások. Ékszeres megoldást azonban nem találtam, mely bizonyos fokig mellékkörülményeknek tudható be. A kérdéses képek ugyanis részben kisméretű pecsétábrák. Így II. András (második nagypecsét, 1224, - Országos Levéltár), Erzsébet királynő (1276, -ibid.) és I. Károly (harmadik kettőspecsét, 1323, -ibid.) trónoló alakjai. Erzsébet a jellegzetes mozdulattal beakasztja ujját a köpeny pántjába, hasonlóképpen a jáki északi szentély falán látható trónoló alak. Jól felismerhető a viselet ugyanott a déli torony alsó boltozatának freskóján, a donátorokon; a részletek sajnos már nem. Viselettörténetileg azonos fázist képvisel a lebontott szentkirályi templom timpanonjában ábrázolt donátornő (1260 körül, Budapest, Szépművészeti Múzeum). (10).

Visszatérve az eredeti kérdéshez, vagyis, hogy miként alkalmazták ezeket az ékszereket, az ábrázolások alapján egyértelmű a felelet: a palást vállán, kétoldalt, férfiak és nők egyaránt, talán gyakrabban a női, mint a férfi viseletben. (11). Tulajdonképpen még az is leolvasható az ábrázolásokról, hogy az ékszereknek nem

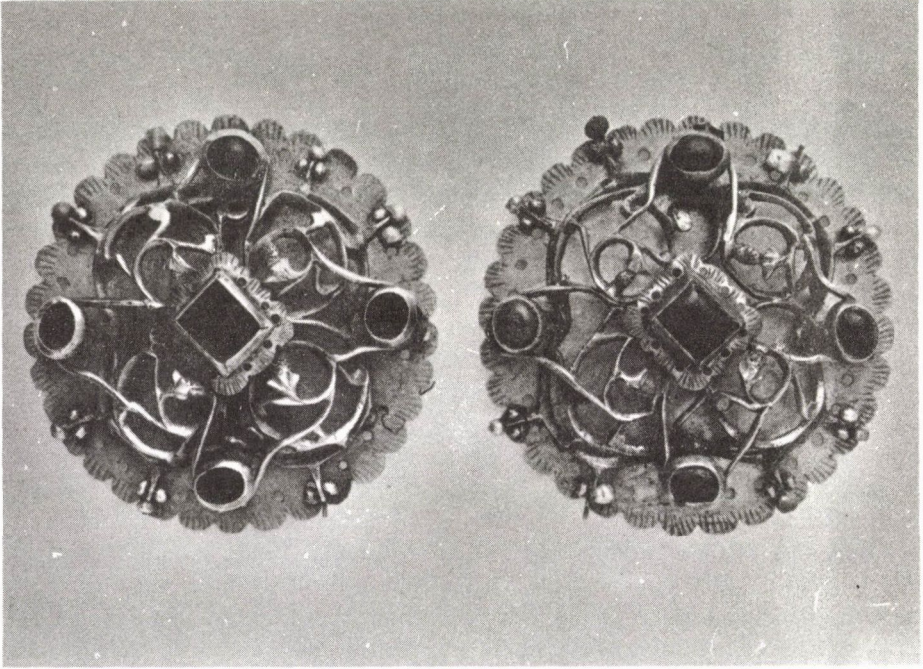
1-2. Páros palástdisz kétfejű sasokkal („Balog-nemzetség ékszere”,
Bp. Nemzeti Múzeum)

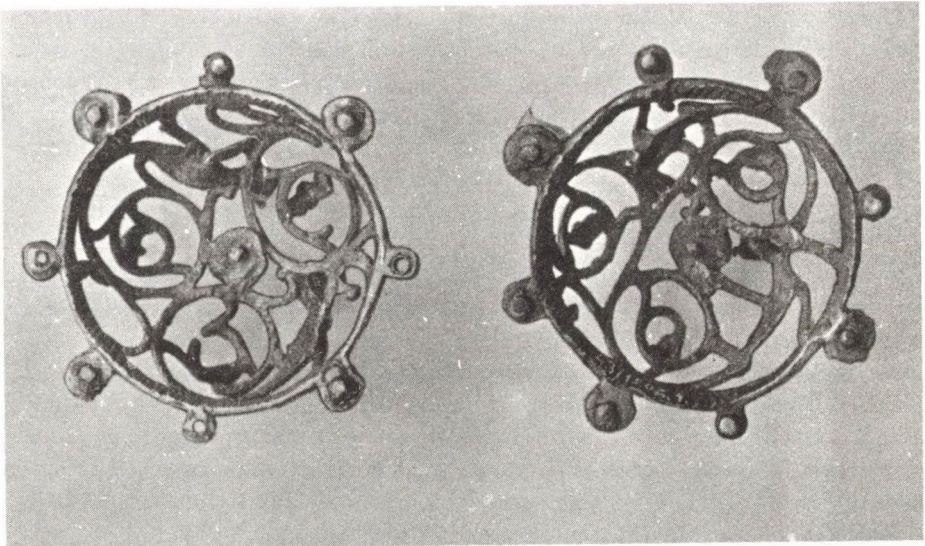
3-4. Előbbi hátoldala

volt gyakorlati szerepük, legalábbis a 13. században még nem. A köpenyeket ugyanis – főleg férfiaknál látható ez a megoldás – csakis a pánt tartotta össze, melynek két csomós-bojtos végét alulról felfelé átbujtatták egy-egy hasitékon. Az ékszer ezt a csomót fe di el. Világosan látható ez ott, ahol a csomós-bojtos és ékszeres megoldás együtt jelentkezik (Beatrix von Courtenay, férjével, a Minnesinger Otto von Bodenlauben gróffal közös (+1245), 1250 k. készült siremléken, Frauenroth bei Kissingen, plébániatemplom, a reimsi katedrális déli kapujának keleti oldalán az egyik király alakja, a nürnbergi Sebaldus templom Szent Katalint ábrázoló szobra, a magdeburgi Paradeisporthe egyik szüze). (12). Továbbá, mivel a három rendelkezésünkre álló ékszerpár mindegyike tulságosan nagyméretű (ez egyébként megfelel az ábrázolásoknak is), el kell vetni azt az egyébként ugyancsak valószínűleg az ábrázolásokból sugallt magyarázatot, miszerint az ékszereket erősítették volna a palást kötő egyes vagy dupla zsinór (szij) végére s az ékszereket bujtatták volna át a hasitékon. (13). Az ékszerek hátoldalán semmi sem mutat a zsinór végének felerősítésére, igaz a rögzítés egyéb módjára sem. Legelfogadhatóbb magyarázatnak látszik, hogy a diszeket felvarrták a palástra, melynek ily módon az ékszer állandó tartozéka volt. (14). Megengedve a lehetőséget, hogy kizárólag véletlen esetről van szó, egy viszonylag korai 13. századi ábrázolási példára hivatkozhatom: Wiprecht von Groitzsch (+1224) 1230-1240 körül készült siremléken a lovagot szép nagy melldisszel és palástdiszkekkel jelenítették meg, köpenyről ellenben hiányzik a kapcsolópánt (Pegau, Laurentiuskirche). (15). A vállakon átbujtatott kapcsolópánt, ékszerekkel, vagy anélkül, de semmiképpen sem lehetett kényelmes, az ábrák szerint éppen ezen a ponton történtek változások az ékszer későbbi történetében. (16). A 13. század az ékszer divatjának „klasszikus” korszaka. Ugyanakkor közelebbről nézve kiderül, hogy gyakorlati megoldása ellentmondásos, bizonytalan. Ha helyesen értelmezem a rendelkezésre álló anyagot, azt lehet mondani, hogy két eredetileg egymástól független elem, a köpenyzáró zsinór és az ékszer ötvöződése átmeneti folyamatának vagyunk tanui.

Viollet-le-Duc írta le a köpenyek csukására is szolgáló zsinórt, vagy pántot, melynek használata főleg 12. századi ábrázolásokon figyelhető meg. (Apostol a toulouse-i St. Étienne-ből, királynő (Sibylla?) La Daurade-ből, Toulouse, Musée des Augustins – Mária alakja Háromkirályokat ábrázoló oszlopfőn, Dreux, Musée d'Art et d'Histoire – király és királynő Judea királyainak sorában, Chartres, Portail Royal, király alakja, Chartre, nyugati homlokzat főkapuja.) (17). A zsinór használata többféle, alapja azonban nagyon egyszerű elképzelés: a vállra vetett „frontális” köpeny szegélyét kétoldalt két lyukkal látják el, egyik oldalt befűzik a zsinórt, majd ilyenformán kettős szálát a mell előtt átvezetve a szemben levő oldalon ismét átbujtatják a két lyukon s a köpeny színén megcsomózzák. A zsinór két vége, rendszerint a bal vállon szabadon lebeg. Viollet-le-Duc a keleti divat hatását látja ebben, hogy így van-e, erre nincs módomban kitérni. Tény, hogy a Toulouse-Moissac-i plasztikában egyéb bizánci eredetű viseleti elemeket is találunk. Hasonló a helyzet a pécsi dóm faragott emlékeinek körében, melynek az előbbi csoporttal való kapcsolataira ugyancsak utalt a kutatás. (18). Pécssett az Atyaisten, az angyalok és Sámson egyaránt vékonyabb kelméből készült alsó ruhát, s diszes szegélycsikkokkal ellátott rövidebb tunikát viselnek (Pécs, dóm és Kőtár, Bp. Szépművészeti Múzeum). Sámson tunikáján a jellegzetes „armillákat” és mandzsettákat is megfigyelhetjük. Különösen tanulságos az egyik királyként ábrázolt apokaliptikus

5. Páros palástdísz (Bp. Nemzeti Múzeum és Bp. Iparművészeti Múzeum)

6. Páros palástdísz (háttoldal, Bp. Nemzeti Múzeum)

aggastyán (Bp. Szépművészeti Múzeum). Tulajdonképpen nem is a király, hanem bizánci császár, a bizánci császári reprezentáció meghatározásával élve „szolgálati diszruhában” (Dienstkostüm). Feje csonka, koronája nem írható le, egyébként vékony alsó öltönye felett diszes tunica clavata-t visel, melyet alsó szegély s igen széles függélyes csikok díszítenek, a tunika diszes nyakszegélye különböző változatokban ugyancsak a bizánci császári viseletből ismeretes. (19). Köpenye azonban nem a szokásos jobb vállon összetűzött római hagyományú paludamentum-chlamys, hanem szimmetrikus elrendezésben borul vállaira. Láthatólag diszes anyagból készült, amit készítője körmustrával jelzett. Csukása a fent leírt zsinóros megoldás, a zsinór két vége oldalra csapódik a váll magasságában. Bal vállon a befűzött zsinór mellett kerek díszítő elem: nyilvánvalóan a különböző bizánci díszöltönyök orbiculusanak leszármazottja, megfelelője. Kérdés mármint, hogy ezt az ugyancsak gyakori díszítőelemet szövött, vagy himzett formában alkalmazták-e Bizáncban, vagy esetleg önálló ékszerre válhatott? (20). Az orbiculi többnyire a tunika válldíszé, két 12. századi császárképen azonban a köpenyre került (Véence, Campiello Angaran, Washington, Dumbarton Oaks Collection). (21). A két relief-toldón császári gálaruhában jelenik meg az ismeretlen uralkodó, díszpalástjukat a jobb váll tájékán kerek fibula vagy kapocs tartja össze – ellenkező oldalon látható ugyancsak a váll tájékán a kerek díszítés. Tehát ismét a kérdés: ékszer, vagy egyéb díszítés? Az ábrázolások így is, úgy is értelmezhetők. Szerencsére van e megoldásnak megfelelő emlék is, a német-római császári ornátushoz tartozó palást, mely II. Roger király számára készült a normann uralkodók szicíliai műhelyében (1133-1134). (22). Ezen az „orbiculi” négykaréjos szegélyű kerek ékszer, a palást kapcsával és a szegélydísz elemeivel együtt azonos garnitúra tagja. Az ékszerdíszet, így a válldíszeket is rávarrták a palástra, utóbbit gyöngyökkel szegélyezve. (23). Egyébként a palástkapocs és a válldísz természetesen nincs funkcionális összefüggésben egymással. Aligha lehet vitatni a kétségtelenül közvetlen bizánci hagyományból született királyi palást és a 13. századi köpenyek válldíszének lényegi azonoságát. Másik kérdés, hogy mikor lett ebből az ábrázolások tanúsága szerint a bizánci császárok és császárnők számára fenntartott ékszerből (ideértve a gyakran császári díszben megjelenő szentek ábrázolásait is) a nyugat-európai előkelő viselet tartozéka? A kosztümtörténet szerint a középkori Európa divatja az első nagy bizánci impulzust – vagy pontosabban a meghökkenést annak pompája felett – Theophanu érkezésével érte meg. E hatás nagyon szűkkörű lehetett, gyakorlatilag a császári ház és a legelőkelőbbek igen kis csoportjára korlátozódott. Ennél régibb keletű, változó intenzitású, de mindenesetre többé-kevésbé folyamatosnak tekinthető Itália és Bizánc ilyen fajta kapcsolata. Európa egyéb részein viszont a 12. század folyamán jórészt a kereszties hadjáratok következményeként sokszorozódik meg felismerhetően Bizánc divatjának követése. Ekkor terjedhetett el a vállékszer Európa nyugati részein, hogy a következő században kötelező elemévé legyen az előkelők viseletének. Hasonló, kezdetben korlátozottabb körű, de bizonyos pontokon egészen a közelmúltig követhető metamorfozisos állomásain halad a csucsdiszes bizánci császárnői koronák története, ahogyan azt korábban vázoltam. (24).

Ezek után rátérek az elnevezés kérdésére. I. Edward angol király feleségének, Kasztíliai Eleonorának (+1290) kincsjegyzékében szerepel egy tétel „dua firmacula aurea qui dicuntur tassieux”, melyet Joan Evans azonosított a tárgyalt ékszer típusal. (25). Egyébként feltehetően kései ábrázolások alapján úgy vélte, hogy az ék-

szerpárt lánc fogta össze. Viollet-le-Duc két más forrást idéz, két 12.-13. századi francia művet, ahol a kifejezés előfordul, kétségtelenül hasonló értelemben: a ki-tűnő polihisztor szerint a „tasseau” palástkapcsot (agrafe du manteau) jelent. A szö-vegek egyik esetben sem hagynak kétségben afelől, hogy ezuttal is páros ékszerek-ről van szó:

„Et li ont fet un mantel aporter,
La pel fu grise, dont l'en l'a fet forrer,
Seul les tasseus, sans manconge conter,
Ne peut pas un riche home acheter.”

A másik:

„Bel home ot en Sanson quant il fu bien vestus
Ses mantiaus fu hermine, de deseure volsus
D'un samit de Palerne vermel ou ver menus,
Li tasiel sunt a pieres, li ors e est parus.” (26).

Du Cange értelmezésében a tassel kifejezés az angol nyelvből származott a franciába s eredetileg rojtot, cafrangot jelentett. (27). Nála is és Viollet-le-Ducnél is felmerül a szó értelmezésének másik lehetősége, vagyis, hogy négyzetalaku ék-szert, vagy egyéb négyzetalaku tárgyat jelent. (28). Két fent említett 12. századi ábrázoláson, melyeket Viollet-le-Duc a köpenyt záró zsinór alkalmazásának mi-kéntjére hozott fel példaként a zsinórt átlukasztott, négyzetes, egyébként ékszernek nehezen nevezhető tárgyakon fűzték át. Ezek a, mondjuk, erősítő lemezek a köpeny szélére voltak applikálva. A tassel genezise tehát így alakul: négyzetes perforált le-mez, vagy átfurt fémtárgy a zsinór befűzésére, a palástkötő bojtos, cafrangos vége, majd az ezt lefedő ékszer. A francia nyelvben az első jelentése konzerválódott, az angolban a második és a németben pedig az utolsó. Egyébként a középfelnémet szó-tár a középlatinból illetve ófranciából származtatja. (29). A fent idézett költemé-nyek közül az elsőt (Couronnement de Louis) a legújabb kutatás 1130 körül keltezi. (30). Nagyjából ezidőtájt lehet kimutatni a zsinór átfűzésére szolgáló alkalmasságok meglétét. Szicília helyzete ugyan egészen speciális, de érdekes egyezés, hogy a datált császárpalást is ezidőben keletkezett, mely időpontot, a 12. század második és harmadik évtizedét jelölném meg végállomásnak, ahová meglehetősen hézagos és lazán összefüggő nyomaim elvezettek az ékszer történetében. Tekintve a francia és angol nemesség akkori történelmi helyzetét, gondolkodni sem érdemes nagyon, hogy hol jelent meg először e keleties ruhadisz, a németben viszont a francia szó átvétele valószínűleg az annak megfelelő átvételét is jelzi.

Visszatérve a kiindulópontunkhoz, vagyis a 13. századi magyarországi helyzet-hez, látjuk, hogy emlékek vannak, viszont hiányzik az ékszerek ábrázolása, leg-alábbis annak képi formája. Rendelkezünk viszont olyan írott forrásokkal, melyek bizonyos fókig helyettesítik amazokat. A 13. századi profán ékszerdivat meglehe-tősen puritán, legalábbis viszonylag korlátozott az ékszerfajták száma: gyűrű, fej-disz, öv, a felsőruhát a nyaknál összetartó ékszer, egy bross, vagy kapocs mely közepén fogja össze a palástot és a páros válldiszek. Ebből következik, hogy ha kettős ékszer fordul elő legalábbis gyanítani lehet, hogy az utóbbiról van szó.

A 13. századi magyar udvari-lovagi fényűzés legfontosabb, habár éppen ebből a szempontból kiaknázatlan írott forrása egy elszámolás, melyet korábban IV. Bé-la királlyal, ujabban igen meggyőző módon V. István ifjabb királlyal hoztak kap-csolatba. (31). Egy Syr Wilamus (Wylamus) nevű megbízott különböző luxuscikke-

7. Palástkötő zsinór és válldisz (apokaliptikus aggastyán a pécsi dómból, Bp. Szépművészeti Múzeum)

8. Palástkötő zsinór (királynő a chartres-i székesegyház királykapujáról)

9. Palástkötő zsinór az áthúzásra szolgáló fémllemezzel (apostol a toulouse-i St. Étienne-ből, Toulouse, Musée des Augustins, - Viollet-le-Duc után)

10. Palástkötő zsinór az áthúzásra szolgáló fémllemezzel (királynő La Daurade-ből, Toulouse, Musée des Augustins, - Viollet-le-Duc után)

ket, keleti kelméket, luccai selymet és genti posztót, prémekeket és ékszereket szállít a magyar királynak. (32). A király – erről is értesít a feljegyzés – sorra elajándékozta különböző hiveinek a drágaságokat. A szállítmány mintegy egyhatoda ékszer, gyűrű, öv, fejdísz és valószínűleg egy mellkereszt. (33). Ékszer közelebbi meghatározás nélkül három tételben szerepel:

7.) Item unum monile de auro pro XII marcis.

37.) Item duo monilia magistro Raynaldo pro XV marcis.

39.) Item duo monilia de auro domino Regi pro XXXIII marcis.

Az elszámolás jellegéből következően persze a kettős előfordulás lehet véletlen is, így szerepel például három ízben párosával öv (1, 6, 24), de az övek árutételek, V. István egykori játszótársának, hűséges hívének és a trónörökös későbbi nevelőjének Raynaldus (Rénold) mesternek a király drága arany kettősékszerénél szerényebb ezüst dísz viszont – a járdék. (34). Raynaldus és fivére a király jóvoltából egyébként még genti posztóhoz is jutott – felsőruhára (cot, surcot) alkalmas kelméhez (69, 95). (35).

A magyar nyelv régi és régies, a használatból részben már kihullott szavai ékszerek jelölésére a boglár, kösöntyű és násfa. (36). Alkalmazásuk éppen olyan bizonytalanságot mutat, mint általában tapasztalható az ékszereket jelölő kifejezések esetében. Közülük a násfa előfordulása időben jóval megelőzi a másik kettőt, Bezter fia Demeternek és nejének 1270-1277 között kelt végrendeletében fordul elő "duas nasvas" formában. (37). A házaspár a budai minoritákhoz kíván temetkezni s részben az ő Szent János evangelistáról nevezett egyházukra hagyatkozik. Demeter lovát, fegyvereit s egyéb ehhez tartozó felszerelését hagyja lovagi szokás szerint a templomra, neje viszont ékszereit: „lego duas nasvas meas, item unum monile, item cingulum de auri frigio, tres marcas auri continentem sine aurifrigio.” A násfa a 14. századi forrásokban nem szerepel, a 15. századtól kezdve viszont egyre gyakrabban, általában ékszeret jelent, de nyakláncot sőt fejdísz is neveznek így. (38). Ujabbán megegyezni látszanak a nyelvészek abban, hogy a szó szláv eredetű. (39). Kniezsa szerint ugyan fülbevalót jelent, de megjegyzi, hogy az oroszban *nausva* a 16. századtól valami himzés. (40). Mások kifejezetten a varmi tüvel hozzák kapcsolatba szláv talán szerb-horvát átvételként s mint felvarrott ékszeret magyarázzák. (41). Szláv nyelvterületeken bizánci hatásra valószínűleg elterjedt a ruhára felvarrott ékszerek divatja, tehát a szó efajta értelmezésének reális alapja lehet. A kérdés most, mit jelent a két násfa a fenti összefüggésben? Kétségtelen csak fülönfüggőt vagy palástdísz. Véleményem szerint több érv szól a páros palástdísz mellett. A 13. században a fülönfüggő nem divatos, bár megengedem, hogy Magyarországon, bizánci, vagy balkáni hatásra esetleg viseltek ezidőben is ilyet. A szó később sok ékszerfajtát jelez, de éppen fülönfüggőt tudtommal soha. Továbbá a hagyatkozó nemes asszony láthatólag olyan ékszereit adja az egyháznak, melyek férfiak és nők esetében azonosak: tehát övét és egy ékszerét, ami ezidőszert nem lehet más mint a felső ruhát a nyaknál összefogó tű, vagy kapocs. Ehhez logikusan a palástdíszek társulnának, annál is inkább mert kifejezetten női jellegű ékességeit, fejdíszeit és ékköves arany fátylát nővére kapta. (42). A kérdés természetesen nem dönthető el, bár a palástdíszek valóban rávarrott ékszerek voltak.

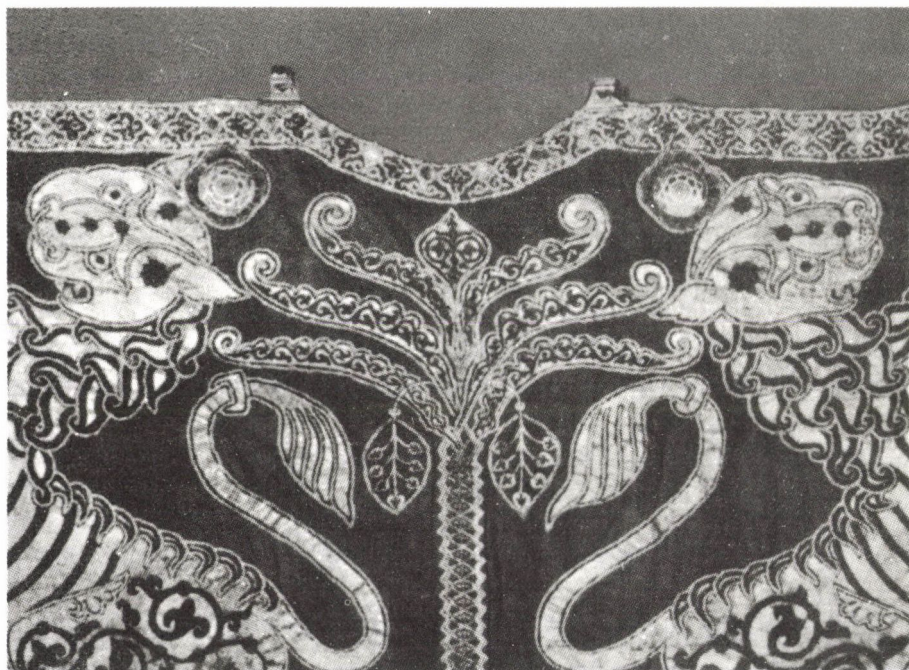
A korábbi magyar szakirodalom a palástdíszeket egyéb, más típusú de azonos kora és hasonló stílusú ékszerekkel együtt a 13. században kun hatására elterjedt

11. Palástkötő zsinór az áthúzásra szolgáló fémllemezsel (király a chartres-i székesegyház nyugati homlokzatának főkapuján)

12. Bizánci császári palást fibulával és orbiculusszal (Ismeretlen császár reliefképmása, Washington, Dumbarton Oaks Collection)

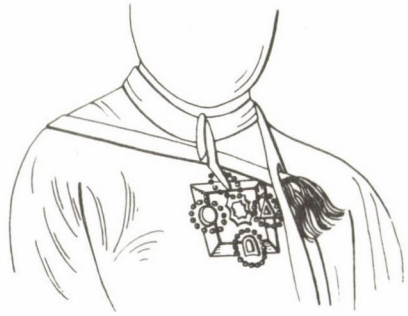
13. II. Roger palástja orbiculival (német császári palást, Bécs, Schatzkammer)

keleties viselettel hozta kapcsolatba, amit én is elfogadtam korábban.(43). Ezt korrigálni kell, egyéb emlékek és források alapján ugyan kétségtelen, hogy a kor-szak magyar nemesi viseletét valóban színezték orientáló elemek, részben való-ban kun, részben bizánci hatásra – de a palástdiszkek divatja nem sorolható ide.

A szakirodalomban két pár „Tassel” szerepel, datálásuk a 10. század vége 11. század első évtizedei között ingadozik, az egyik a Gizella-kincséknél ismert császárnői ékszerlelet tartozéka Mainzából, a másik az ugyancsak ott előkerült nyolcágú csillag, pontosabban körre fejlesztett keresztalaku ékszer (Berlin, Kunst-gewerbemuseum, Darmstadt, Landesmuseum). (44). Az előbbi pár kuposan kicsu-csosodó finom filigrános ékszer, Otto von Falke a 13. századi Tasselmanteábrázolások segítségével próbálta magyarázni eredeti rendeltetését, úgy vélte, hogy az ékszer üreges teste alkalmas arra, hogy a köpenyzáró zsinór végét eltüntessék benne. (45). Ez a megoldás vitatható. Részben azért, mert a felhozott ábrák jó két-száz évvel későbbiek, másrészt az ékszerek szabályos fibulák, vagyis hátoldalul-kon tü szolgált a felerősítésre, ugyanúgy mint a Gizella-kincshez tartozó egyéb páros és páratlan kerek ékszerek esetében. A tü nem az átmérőben, hanem cca az ékszer harmadában helyezkedik el, ugyanígy a csillagformájú ékszereken is. Erich Meyer a Gizella-kincs nagy kerek fibulájából kiindulva egész sort állított össze a „Rundtassel mit Trommeln”-ből, a 10. századtól a 13. század elejéig, lényegében addig az időpontig, ameddig én követni tudtam visszafelé a 13. szá-zadi műfaj eredetét. (46). A Meyer összeállította sor azóta bővült: legnevezetesebb idetartozó példány a nürnbergi (Germanisches Nationalmuseum), s ebbe a körbe tartozik a cassinoi fibula is (Róma, Museo del Alto Medioevo). (47). A mainzi két pár kivételével ezek mind páratlanok, lehet közöttük természetesen félpár is. Meyer technikai részleteik és stílusuk alapján bizánci hatást mutat ki a műfajban, sőt bizonyos, még a későrómai művészetre utaló szálakat. Az egyik példányt, az un. Towneley brosst ő itáliai, de Steingraber már bizánci munkának tartja (Lon-don, Victoria and Albert Museum). (48). A nürnbergi darab révén felmerült a nagy számban előkerült longobárd fibulákkal való rokonság lehetősége is – bár vég-ső soron itt is Bizánchoz érkezünk mint forráshoz. (49). A Gizella-kincsről általá-ban – bár közben némileg módosult az együttes kialakulásáról vallott felfogás – ma is érvényes Falke megállapítása, hogy t. i. a bizánci császárnők ékszereit utánozzák egyes darabjai. (50). Ebben a körben elképzelhető, hogy a páros kerek ékszerek az „orbiculi” szerepet töltötték be, esetleg nem is a paláston, hanem a felsőruhán. Falke a császárnői diszgallért és loront utánzó ékszer eredeti használati módját csak úgy tudja elképzelni, hogy szövetre varrták fel a bonyolult láncháló-ból és csüngőkéből szerkesztett diszket, ugyanazt az ékszert, tehát felváltva több omátuson is viselhették, nyilván így volt ez a tüvel felerősített fibulákkal is. (51). Egyébként ez a mód némi eltérést mutat például az ugyancsak bizánci forrásokhoz közvetlenebbül köthető szicíliai, illetve a későbbi orosz gyakorlattól: itt az ékszer-diszítés állandó tartozéka a ruhának. (52). A kerek fibulákat és a valódi Tassel műfaját egyetlen momentum köti össze: az hogy a fibulák közül kettő páros, ez a meghatározás azonban csak abban a viszonylatban érvényes, ahogyan fentebb le-írtam a 13. századi páros válldiszét a palástnak. Ami viszont nem zárja ki, hogy a fibulák ne legyenek valami módon előzményei a műfajnak. Későrómai divatban gyökerező bizánci, majd karoling és ottó-kori uralkodóábrázolások hosszú sora mu-tatja a jobb vállon összetűzött paludamentum-chlamys viseletének szívós hagyo-

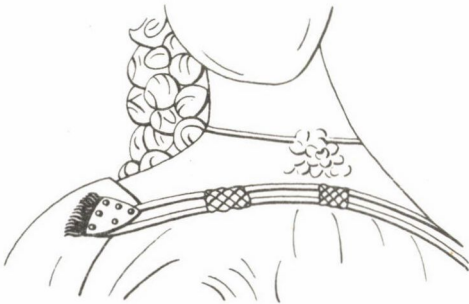
14. "Tasselmantel" vállékszerrel és palástkötő szalaggal (Gerburg a namburgi dóm kórusában)

15. "Tasselmantel" bojtos végű palástkötővel (Ekkehard a namburgi dóm kórusában)

16. "Tasselmantel" vállékszerrel és bojtos végű palástkötővel (Szent Katalin, Nürnberg Szent Sebalduš tpl.)

17. "Tasselmantel" cimeralaku vállékszerrel és bojtos kettős palástkötő zsinórral (okos szűz a magdeburgi dóm „Paradicsom-kapuján”)

mányát: a köpenyt összetartó fibula gyakran kerek. Másrészt viszont az is előfordul, hogy az oldalra huzott palástot nem fibula, hanem a „frontális” palástoknál megfigyelt zsinór tartja össze (apokaliptikus aggastyán alakja a Chartre-i Portail Royalon, 12. sz.). Meglehetősen valószínűnek tűnik az is, hogy az oldalt zárt és a vállakat szimmetrikusan fedő palást nem két különböző ruhadarabot, csak két-fajta viselési módot jelent. Tehát az ugyancsak 12. századi pécsi apokaliptikus aggastyán balvállra került kerek palástdisze fibula. Fibula, melynek használatát olyan régi hagyomány kapcsolta az uralkodói diszpalásthoz, hogy akkor sem hagyták el, mikor gyakorlati rendeltetése a palástkötő miatt megszűnt. Meggyőződésem ugyanis, hogy a pécsi kép valóságos helyzetet rögzít, ha nem is a 12. századi magyar viseletből, hanem azoknak az állomásoknak valamelyikét, melyeken keresztül a képet faragó mester képviselője kikristályosodott.

„UN AFFICHAIL QUI AUTREMENT EST DIT FERMAIL”

Ellentétben a páros palástdiszszel, mely kifejezetten az előkelők viseletének tartozéka a másik ékszer típus, melyről a következőkben szó esik – nevezzük egyelőre karika-kapocsnak – a középkori ékszerdivat leggyakoribb, a társadalom széles rétegeiben elterjedt válfajta. (53). Viszonylag nagy számban meg is maradt. (54). Alapformája a karika, átlós csapja az ékszer előoldalán mozog és a beakasztott ruha fogja le. Az alapformát igen széles skálán variálták: négyzetes és többszögű formák, karéjos és szivalaku megoldások, valamint betűt ábrázoló példányok is ismeretesek. A műfaj legkorábbi képviselői Joan Evans szerint 6. századi angol-szász leletek. (55). Az ékszerfajta a népviseletben jóval túlélte a középkort (számos példány: Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum és Hamburg, Museum für Kunst und Gewerbe.) (56). Az ékszer többnyire a felsőruha nyakkivágásának összefogására szolgált köralakú: Ecclesia, Strassburg, székesegyház, – Bitontoi relief egyik alakja, négyzetes: bambergi lovas, balga szűz, Magdeburg, székesegyház (kimaradva a sorozatból és külön bealazva), – négykaréjos: Sába királynője, Strassburg, Musée de l’Oeuvre de Notre-Dame, de előfordul olyan ábrázolás is, mikor láthatólag csupán diszként szerepel, (tüskésszerű, sokszögű: zászlótartó női alak a lovascsoportból, Magdeburg, Kulturhistorisches Museum). Éppúgy mint a palástdiszkeket egyaránt viselték nők és férfiak: az ábrázolásokon kívül utóbbira jó példa Humi Péter fejedelem 1230 körül készült niellós arany ékszere, két nyelvű feliratában a tulajdonos nevével. (57). A példányok mérete igen különböző: viszonylag kicsinyek 2-3 cm, átmérővel, de akad majd ötször akkora átmérőjű is (pávás példány, Budapest, Nemzeti Múzeum, átm. 13,3 cm). Anyaguk hasonlóképpen igen változatos, nemes fémek mellett szerényebb anyagokból is készültek. Megjelenési formájuk is igen széles skálán mozog, előkelő ötvösmunkák mellett akadnak igen szerény, jószerezvel műformákat nem is mutató példányok. Utóbbiak nem is ötvösmunkák valójában. A “régistres des Metiers et Marchandises”, vagyis Párizs városának Étienne de Boileau királyi elöljárótól összeíratott, a mesterségek és kereskedelem testületi szabályait és jogszokásait rögzítő gyűjtemény szerint gyaníthatólag több sárgaréz és vörösréz dolgozó testület tagjai előállíthatnak ilyeneket. (58). Világosan kiderül ez a XLI. cím (típus) alatt bevezetett sárga- és vörösrézöntőkről, akik különböző csatok és kapcsok mellett gyűrűket és pecsétnyo-

mókat készítettek: „Quiconques veut estre fonderes et moleres a Paris, c'est a savoir de boucles et de mordans, de fremeaus, d'aniaus, de seaus, et d'autre menue oevre que on fait de coivre d'archal...” Majd: „Nus moleres ne puet moler ne fondre chose la ou il i ait leitres...” (59). Vagyis nem készíthetnek feliratos tárgyakat, mely tilalom főként a fontos jogi jelentőségű pecsétnyomókra vonatkozik, s mint minden hasonló jellegű tiltó szabály, végülis a gyakorlat meglétéről tanuskodik. Ezek az ékszerek ugyanis gyakran feliratosak, sokszor nehezen megfejthető babonás-vallásos, vagy varázsszövegeket tartalmaznak, máskor szerelmes feliratokat. A lovagi Minne és Frauendienst egyébként az ábrázolásokon is jelentkezik. A 13. századi angol királyi inventáriumok egyikében így irnak le egy példányt: „una firmacula cum duobus amantibus”. (60). Ennek korbeli megfelelője s mai ismereteink szerint egyben a legkorábbi Minne-ékszer ugyancsak Magyarországon került elő. (61). Kisméretű példány aranyból, két egymás felé hajló későromán jellegű alakocskából komponálva, töredékes, eredeti kövei és csapja elveszett, de megvan a csapot tartó elem (Budapest, Nemzeti Múzeum). (62).

Hasonló jellegű koszoru szerű ékszer tartozott a budapesti Nemzeti Múzeumban levő arany filigrános liliosos női korona-töredékhez, az ékszer maga is töredék, csak fele van meg. (63). Az együttes érdekessége azonkívül, hogy meglehetősen korai, az hogy az egyetlen ismert hasonló „garnitúra”. Az előbbi ékszerfajta későbbi változatának tartja Joan Evans a küllős brossokat (wheel-shaped broches), melyeknek kompozíciós sémája centrális sugaras-küllős felépítést mutat, karéjos keretetéssel, köztük egy példány sajátságos átmenetet képvisel, amennyiben csapját díszesen foglalt nagy kő díszíti, kitöltve a gyűrű közepét s ugyanakkor lehetlenné téve a csap eredeti rendeltetését (Stockholm, Statens Historiska Museum). (64). Valójában a küllős brossok szabályos kerek fibulák, hátoldalukon a felerősítésre szolgáló tüvel. A magyarországi ékszerek között egy példány található ebből a típusból, közepén öntött oroszlánfejvel, mely a román kori kapukopogtató oroszlánok parányi, kései rokona. Belső mezejét és karéjos szélének kiugratott közeit négy és hatszirmu rozetták díszítik sugaras elrendezésben, szélén hat magas gyűrűn áttört, vert szörnyfigura két változatban (Budapest, Nemzeti Múzeum). (65). Az oroszlános fibula áttört szörnyalakjaihoz legközelebb áll a prágai Szent Vitus dóm kincstárának egyik érdekes darabja: a Szent Miklós ujj-ereklyéjét tartó alabástrom ládika kerek talpa. (66). Véleményem szerint mindkét mű a 13. század végén készült, esetleg az ékszer valamivel később. (67).

H. Bordier 1875-ben egy tökéletesen feledésbe merült kitűnő tanulmányt szentelt a körkapcsoknak, ebben egy chartres-i szobor után készült öntvény alapján leírja használati módját és foglalkozik a középkori francia elnevezéssel is, kizárólag a 13-14. századi források alapján. (68). A latin *affectura*, *firmicula* francia derivátumai: *afiche*, *affique* és *fermail*. (69). Érezhetőleg az előbbit tartja adekvátnak az általánosabb jelentésű *fermail* mellett, amennyiben így nevezi el a műfajt. Ehhez hozzátehetjük az ugyancsak középkori *fermail* rond kifejezést. (70). A már sokszor idézett Joan Evans szerint az alaptípust jelentő *fermail* mellett a küllős változat neve *ouch* (*ouch*), de csak az angolban, idéz egy III. Edward uralkodása alatt készült királyi inventáriumból: „*Nuchus auri rotundus...*” (71). Ez az értelmezés azonban aligha lehet helytálló. Nyilván ugyanannak a szónak változata ugyanis a „*nuscae aureae V*”, mely tétel a speyeri dóm 1051-ben készült kincsjegyzékben fordul elő, egyébként több, kétségtelenül világi, sőt feje-

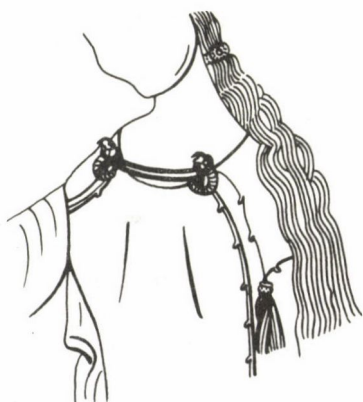

18. Cimeres vállékszer palást-
kötő ékszer láncsal (Geb-
hardt von Querfurt siremlé-
ke, Querfurt, Vártemplom)

19. Cimeres melldisz (Ulrich
von Regensburg siremléke,
Zürich, Schweizerisches
Landes museum)

20. Láncsal összefogott palástdiszek (a kölni Bertalan oltár mestere: Szent Katalin eljegyzése Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum)

21-22. Palástdisz pár Nagy Lajos magyar és lengyel királyi címerével és sisakdíszével (Aachen, Székesegyház kincstára)

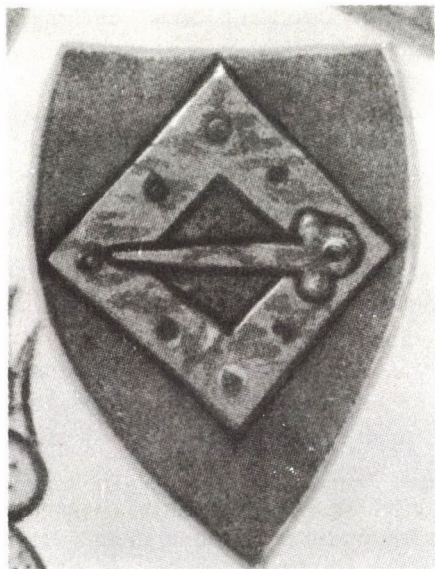
delmi ékszer mellett, (72). Egyébként a szónak nemcsak angol, de német derivátuma is van: Nusche, melyet a modern szakirodalomban is használnak. (73). A karikakapocs egy 14. századi, különösen láthatólag északon kedvelt változata a „hanttuwebraze”, valószínűleg eljegyzési vagy esküvői ékszer (innen az elnevezés). Karikája többnyire két pár összefonódó kézben végződő kart ábrázol rajta felirat, csapján cimer, rozetta vagy egyéb diszítés, tehát az eredeti funkciót itt is feláldozták a diszítő forma kedvéért. (74). A braze modern megfelelője a németben a Bratsche. A teljesség kedvéért említem ismét Humi Péter fejedelem ékszerét, melynek felirata szerint a karika kapcsot 1230 körül szerb nyelven „zapon”-nak, s olaszul „pretende”-nek nevezték. (75). A mai olasz nyelvben a fermaglio eredete nem jelent speciális problémát, használata ugyanolyan általános értelmű, mint a francia fermail kifejezésé.

A középfelnémet „vürspan” (Fürspan) tűnik – itt nem részletezhető meg gondolások alapján – a leginkább megfelelő német kifejezésnek a karika-kapocsra. (76). A magyar nyelvben 1395 körül bukkan fel a kösöntyü. A történeti-etimológiai szótár szerint jelentése nyaklánc, karkötő, csat mint ékszer (Halschmuck, Armband, Spange), ismeretlen eredetű. (77). A szótár szerzője felveti, hogy esetleg egy valamikor létezett „kösönt” = függeszt igéből származik és az ékszer felerősítési módját jelzi. Calepinus szótárában a monile megfelelője a kösöntyü és kapocs, egyébként nála a fibula ugyancsak kapocs. (78).

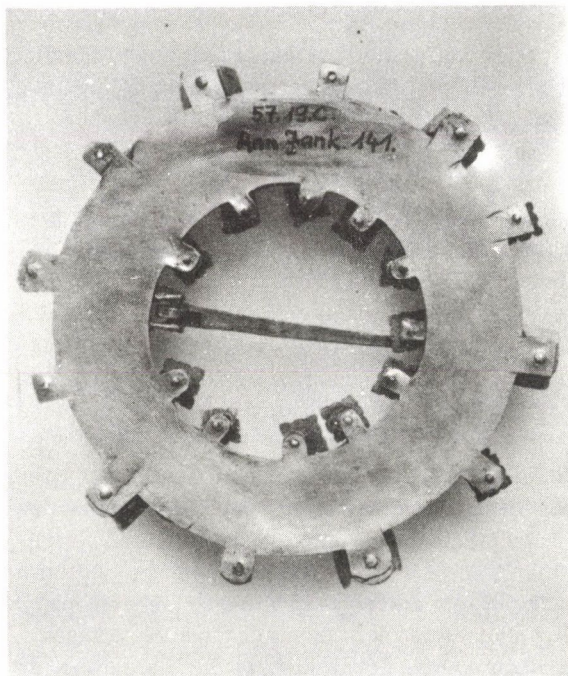
A karikakapocs, e távoli időkhöz elvesző eredetű, Európában szinte mindenütt fellelhető, primitív praktikumu ékszer bizonyára a fenti tények miatt örvendezhet viszonylag sokféle elnevezésnek. Az emlékek tanúsága szerint a felső rétegek divatjából körülbelül a 14. századdal tűnik el. (79). Kiszorítja a viselet megváltozása. Ebből az időből maradt meg a kösöntyü első irott említése, hogy többféle s ezért bizonytalan jelentésben éljen tovább. Ennyi mindössze, az ékszer kétségkívül megléte Magyarországon, az elnevezés sokfélesége, s az a meg gondolás, hogy mikor divatja megszűnt, az elnevezés átkerült egyéb ékszerekre, szólhat a karika-kapocs és a kösöntyü egykori azonossága mellett. Nem sok, de mivel soha még kísérlet sem történt az elnevezések és ékszerfajták egybevetésére, megkockáztatom mint hipotézist.

Bordier szerint a karika-kapocs címertani elnevezése mindig fermail, mely több francia család cimereiben szerepel. (80). A Manassé-kézirat ábrájában, a Minne, a lovagi élet, szokások és viselet elragadó képes enciklopédiájában is van erre példa. Herr Wilhelm von Heizenburg cimere disziti négyzet alakú, drágaköves Fürspan, ugyanez sisakdisze is, pávatollal koszorúzva. Magyar példát jelenlegi ismereteim alapján csak a 14. századból említhetek. Hatszögű, kiugró háromleves sarokdiszettel ékesített fermail látható Czudar László apát sarkövén (1372. Pannonhalma, Főapátsági templom) és Czudar Imre egri püspök 1379-ből való pecsétjén. (81). A Fürspangler nemzetségnévként is előfordul. (82). Hasonló elnevezéssel IV. Károly császár 1355-ben lovagrendet alapított Nürnbergben. (83).

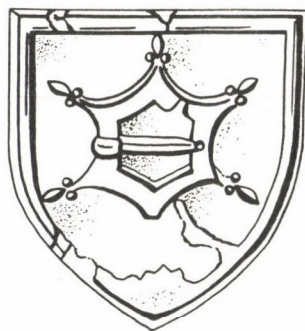
Cimer és ékszer ellentett értelmű kapcsolatára is mutat néhány példa: a naumburgi Regelindis melldisze pajzsalakú ékszer kövekkel, hasonló a bambergi Ecclesiaé közepén fejet ábrázoló gemmával. Valódi cimernek tűnik Ulrich von Regensberg melldisze vésett siremlékén (+1280 körül, Zürich, Schweizerisches

23-24. Fermailos cimér és sisakdísz (a Manassé-kódex Herr Wilhelm von Heizenburgot ábrázoló lapjáról)

25. Karika-kapocs ("köszöntő") hátoldala (Bp. Nemzeti Múzeum)

26. Fermailos cimér (Czudar László apát sírkövén, Pannonhalma, apátság templom)

Landesmuseum). A más vonatkozásban már említett Otto von Bodenlauben és neje közös siremlékén a lovag mellédsze pajzsformát ábrázol körben, ugyanakkor a Courtenay családból származó feleségének pajzsalaku palástdiszei vannak, a pajzsok vízszintesen helyezkednek el, bennük kereszt. Pajzsalaku Tasselek láthatók a bambergi dóm egyik okos szüzének palástján, Guta cseh hercegnő és Nagy Kázmér lengyel király siremlékén (Krakkó, Székesegyház), valamint Gebhardt von Querfurt siremlékén (1385 körül, Querfurt, Schlosskirche). (84). Tudunk cimeres övekéről: 1328-ban Magyarországi Klemenciának, X. Lajos király özvegyének hagyatékából két magyar cimeres övet adtak el. (85). A Frohburg-családra utaló cimerelemeket próbálták azonosítani a schaffhauseni ónyx keretdiszének oroszlán és sas figuráiban, s a drágakövek színösszeállításában. (86). Ugyanigy a kétfejű sasos palástdiszeket a Balog-nemzetségről nevezik, az elnevezés valószínűleg a kitűnő ismeretekkel rendelkező Varju Elemérről származik, aki sajnálatosan keveset írt s így ennek az indoklásával is adós maradt. (87). Én az azonosításnak ezt a konkrét lehetőségét fenntartással kezeltem s továbbra is bizonyos mértékig kénytelen vagyok fenntartani kételyeimet. (88). Mint kifejtettem a sas motívum a középkori ékszerek Bizánctól származó, meglehetősen széles körben fellelhető eleme, tényleg vezethet, ha egyéb támpontok nélkül konkrét utalásokat keresünk bennük, mint például a sasok miatt Hohestauf eredetűnek vélt Krakkói koronák esetében (Krakkó, Dómkincstár). (89). Ezt továbbra is így hiszem, annál is inkább, mert néhány újabb megfigyelés megerősíti álláspontomat: konkrétan a sasos palástdiszek esetében figyelembe kell venni, hogy a madarak unikumszámba menő filigrános belső rajzához igen közel áll (valószínűleg közös bizánci előképre megy vissza) megoldásában két pár macedoniai fejedelmi temetkezésekből származó fülönfüggő a 14. századból, még fokozottabban stilizált, heraldikus rajzu, hasonló módon elhelyezett magas foglalatú kövekkel díszített egyfejű sasokkal. (90). Egyébként a keleti eredetű kétfejű sast ugyancsak Bizánc közvetítette Nyugat-Európába, kedvelt dekoratív díszítőmotívum, főleg a drága szöveteken. Ha fordítva, a cimertörténet oldaláról közelítve próbálnám eldönteni a kétfejű sasos palástdiszek értelmét, szinte reménytelen helyzetbe kerülnék. Ilyenfajta szerepéről csak annyit lehet több-kevesebb határozottsággal megállapítani, hogy a mohamedán keleten jelvény szerepe volt, hasonlóképpen Danilo halicsi fejedelem IV. Béla vazallusa és apatára (Danilo fia Leo felesége Konstanza) környezetében. Változó szerepe és jelentősége látszik lenni a bizánci császári reprezentációban, de nem lett soha valószínűsítő cimere Bizánctól, viszont Európába többek között I. Baudouin konstantinápolyi császár két lánya közvetítette mint címert (Savoya, Flandria). (91). Ehhez hozzátéve azt, hogy a heraldikus állatfigurák egy kitűnő, recens cimertörténeti munka szerzője szerint, többnyire a bizánci művészetben kialakult típusokra vezethetők vissza, továbbá azt, hogy a különböző cimertörténeti elemek összeolvadása és átalakulása valódi cimerré az ékszer készítésének idejében még tartó folyamat, azt hiszem kellően érzékeltettem a kérdés eldöntésének nehézségeit. (92).

A Thüringiából származó Balog nemzetségnek mind a négy ága végig ragaszkodik cimereiben a koronával, időnként korona nélkül ábrázolt kétfejű sashoz, a legrégebb ismert pecsét Széchy Dénes étekgó pecsétje 1328-ból. Kerek mezőben, pajzs nélkül s koronátlanul ábrázolja a kétfejű sast, Csoma József szerint az eredeti színek fekete sas vörös részletekkel, aranypajzsban, egyébként a motívumot különösebb indoklás nélkül a kereszteshadjáratok idejéből származtatja. (93).

Ezek után annyiban módosítanám korábbi véleményemet, hogy a kétfejtű sasos palástdiszkek némi valószínűséggel utalnak a Balog nemzetség jelére, de nem tekinthetők címerábrázolásnak.

Végezetül néhány szót egy ugyancsak közismert emlék-együttesről, nevezetesen az aacheni magyar kápolna két pár címerszerű ékszeréről, Nagy Lajos király ajándékairól. (94). A két ékszerpár között van némi részleteltérés, de felépítésük megegyezik: a viselésnél jobboldali példány mindkét esetben a magyar pólyákból és Anjou-liliomokból összeállított címerből áll felette sisak, a sisakon tollas koronából kinövő struccfej, csőrében patkóval, a szembenlévőt a lengyel sas disziti, a címeren körbe foglalva, heraldikus stilizálásban, a sisakon a heraldikus forma némileg groteszk átfogalmazásában. (95). Ebben a sisakdiszes formában nem lehet szó országcimerekről, hanem Nagy Lajos a magyar és lengyel király két címeréről. Nézetem szerint aligha készülhetett vecsernyepalást kapcsának, ahogy általában gondolják: a király személyes ékszere volt, mégpedig két kései palástdisz, ha úgy tetszik „Tassel”. Az ékszer ugyanis ekkorra igencsak megváltozott. Először is használhatóbbá vált. Vagy hozzáerősítették a palástkötőt, melyet a mellén csomóztak meg (Szent Vencel szobra a prágai Szent Vitus dóm Szent Vencel kápolnájában), vagy diszes láncsal kapcsolták össze (IV. Rudolf és felesége siremléke, Bécs, Szent István templom), de leginkább az történt, hogy egyszerűen a palástra erősített ékszerben megakasztották a zsinórt. Véleményem szerint a két címerpár erre kitűnően alkalmas, egyébként a címerekhez igen hasonló formájú ékszer visel kétsoros láncsal összeakasztva Szent Ágnes a Bertalan oltár mesterének a szent misztikus eljegyzését ábrázoló tábláján (Nürnberg, Germanisches Nationalmuseum). A felhozott példa ugyan közel másfél századdal későbbi, de tekintve az ékszer történetének szívósan élő, vagy újra felbukkanó momentumait, nem vezethet félre. A szicíliai, illetve e vonatkozásban már magyar Anjouk francia rokonai, a királyok és királynéik az ékszerjegyzékek tanúsága szerint számos lilios ékszerrel, különösképpen fermail-al rendelkeztek. Ezekből egyetlen példány maradt a 14. század elejéről (Párizs, Louvre). A lilios francia királyi ékszerek rokonai e különleges címerdiszkek, Nagy Lajos király legszemélyesebb emlékei. Profán fedelmi ékszerek utja századok óta nyitva volt a templomok felé, ez olyan régi, olyan általános gyakorlat, hogy bármilyen szép és érdekes példák is állnak rendelkezésre, fölösleges külön illusztrálni.

JEGYZETEK

(1) Szemelvényesen régi és modern kifejezések: latin: *affectura*, *fibula*, *firmacula* (*firmicula*), *monile*, *nusca* (*nuscula*), *nuchia* (*nuchus*), *tassellus* (*tacellus*), *pectorale* - francia: *affiche* (*affiche*, *affiche*), *agrafe*, *aguille* (*aiguille*, *esguille*), *attache*, *fermail* (*fermillet*, *fermillot*, *fermoire*, *frémil*), *fermail rond*, *fibule*, *mordant*, *tasseau* (*tasiel*) - német: *Agraffe*, *Bratsche* (*bräse*) *Brosche*, *Fibel*, *Fürspan* (*vürspan*), *Heftlein*, *Nusche*, *Schliesse*, *Schmucknadel*, *Schnalle Spange* (*Hakenspange*, *SchnucksSpange*), *Tassel* - olasz: *fermaglio*, *fibula*, *spilla* - angol: *brooch*, *ouche*, *ring-brooch*. - Az RDK-ban eddig három idevágó címszó jelent meg: *Agraffe* (E. MOSES), *Brosche* (O. SCHMITT) és *Anhänger*. Utalás történelmi még a következőkre: *Fibel*, *Fürspan*, *Pluvialschliesse* (*Monile*, *Pectorale*), *Tassel*, *Ziernadel*.

(2) BASSERMANN-JORDAN, E.: *Der Schmuck*, Leipzig, 1909. - EVANS, J.: *A History of Jewellery 1100-1870*, London, 1953. - STEINGRÄBER, E.: *Alter Schmuck*, München, 1956. - Idem: *L'arte del gioiello dal medioevo al liberty*, Firenze, 1965. - Ujabban, szép illusztrációkkal, főleg a nagyközönség számára: FALKINER, R.: *Investing in Antique Jewellery*, Norwich, 1968. - GREGORIETTI, G.: *Il gioiello nei secoli*, Miláno, 1969.

(3) A kérdéses ékszerek nagyobb része Magyarországon található és itt került elő. Másik két Londonba (British Museum és Victoria and Albert Museum) került példánnyal kapcsolatban ugyancsak számolni lehet a magyar származás, esetleg a magyar eredet lehetőségével. Az ékszercsoport származásának kérdése újabb a krakkói (dómkincstár) koronák révén került szőnyegre, melyeket a velencei művészettel foglalkozó újabb kutatás Velencébe lokalizált. A kérdéshez a megelőző részletes bibliográfiával: KOVÁCS É.: Über einige Probleme des Krakauer Kronenkreuzes, *Acta Historiae Artium*, 17/1971. 254–259. l. (az ékszerekről) – A British Museum-beli példányt először J. Evans mutatta be a "küllős brossok" sorában. A típust, melyet ez a példány is képvisel Angliából és Franciaországból származtatja, szerinte innen terjedt el skandináv területekre. EVANS, J.: Mediaeval wheel-shaped brooches, *The Art Bulletin*, 15/1933. sept. 197–201. l. – A *Motula* folyóban 1818-ban talált pompázatos nagy arany brosst a 14. század második felére keltezi s azt véli, hogy külső széle egy századdal későbbi kiegészítés (ibid. 198. l. fig. 1.) ugyanezzel a példánnyal kapcsolatban újabb felmerült a párizsi készítés lehetősége is, a 14. század első felében. – *L'Europe Gothique XIIe XIVe siècles*, Douzième Exposition du Conseil de l'Europe, Párizs, 1968. 427. sz. – Az ékszereket, s a sajátosság stílusnak a kérdését, melyet képviselnek egy rendkívül érdekes emlékcsoport keretében tárgyalja KOHLHAUSSEN, H.: *Der Onyx Schaffhausen*, *Oberrheinische Kunst*, 7/1936. 53–67. l. Tőle származik a Hansa-művészet fogalma, melyet a csoportba tartozó és északon előkészült ékszerekre kreált (ibid. 66. l.) A fogalmat – Lübeck feltételezett központi szerepével – átveszi: STEINGRABER, E.: i. m. (*Alter Schmuck*) 50. l. E többféle szempontu csoportosításból – anélkül, hogy itt a kérdést részletezhettém – is kiderül, hogy bizonyos elemeit illetően legalábbis egy közel másfél századig követhető stílusról van szó (13. század eleje – 14. század közepe). Magam a krakkói koronákból és az ékszerekből kiindulva korábban a 13. századi nemzetközi "kozopolita" udvari stílus fogalmát javasoltam, a Maas-vidék indítékot jelentő hatásának és a korabeli Bizánc részvételének hangsúlyozásával (i. m. 142. jegyzet után.) Ezt a lehetőséget továbbra is valóságosnak látom. Itt csak annyit tennék hozzá, hogy a Maas és Rajna vidék művészete bizonyos elemeinek megőrzésében hallatlanul konzervatívnak mutatkozik ez a stílus. Nevezetesen, két lényeges motívuma, az öntött, spirálisan a térbe fejlesztett indadiszt, stilizált absztrakt levelekkel diszitve, valamint a vert cizellált, vagy öntött állatfigurák (időnként vert figurák, applikált öntött fejfel) a korai román bronzöntő tradícióból származik. Ez a két elem külön-külön, de a későbbi csoportra jellemző formában megtalálható a Verduni Miklós műhelyagyományyaiból született Szent Anno és Szent Albinus ereklyetartó ládák oszlopfoin, 1186 körül (Maastricht, Sankt Michael apátság – Köln, Sankt Pantaleon). A stílus korai, 1200 körül készült képviselője egy öntött ezüst (?) medaillon az aacheni Münster kincstárában, melyet 1871-ben egy vecsernyepalást-csat készítéséhez használtak fel. Az áttört kerek medaillont egy axis mellett nagyjából tükröképes elrendezésben négy indák közé fonódó szőrnyalak disziti. – GRIMME, E. G.: *Der Aachener Domschatz*, *Ausstellung im Krönungsaal des Aachener Rathauses*, *Aachener Kunstblätter*, 42/1972. 166. sz. – Ennél későbbi, a krakkói koronákkal azonos koru lehetett (1230–1250) az az arany-ékszer, melyet Berry hercegnő tulajdonából adtak el 1835-ben: csak Viollet-le Duc gyűjteményében levő rajz révén ismerjük. – VIOLLET-LE-DUC, E. E.: *Dictionnaire raisonné du mobilier français*, II. Párizs, 198. l. 2. jegyzet, fig. 18. – Vö. LINK, E. M.: *Hugo von Oignies*, *Inaug.-Diss. Freiburg in Br.*, 1964. 106. l. (Link tévesen véli, hogy az ékszer megvan Párizsban, a Cluny Museum és Mme D. Gaborit-Chopin közlése szerint sem az említett gyűjteményben, sem a Louvre-ban nincs). Az ékszer külső keretét spirális indák közé bujtatott nyilas vadász, kürtös, kutyák, nyul, szarvasok élénkítik. Egyébként Hugo d'Oignies stílusának több karakterisztikumával Link hasonló eredményre jutott, mint én az ékszer-csoport stílusát illetően, kimutatva milyen mélyen gyökerezik e nagy újítóként számontartott ötvös stílusa a 12. századi előzményekben (ibid. 107, 108. l.). Ez a tény nem hanyagolható el a velencei csoport megítélésénél sem. Vö. *Il Tesoro di San Marco opera diretta da H. R. HAHNLOSER*, Firenze, 1971. 132. l. Kat. 148. sz. Hugo szerzetes műveiben (Link egyébként nem tartja klasszikus értelemben vett filigránnak a figurákkal és növényi elemekkel diszitett indaornamentikát, ibid. 93. l.) a növényi elemek traktálása erősen naturalisztikus, de nem botanikai értelemben az, mint amire a későbbi 13. századi műveken találunk példákat. A velencei csoport értékelésével kapcsolatban mármost kétféle metodikai probléma merül fel: Feltétlenül a Hugo-féle filigrán s egyáltalán a filigrán viszonylatában kell-e megítélni az öntött indadiszt? Továbbá, igazában a velencei műhelyeknek a széria termelésre törekvő, egyszerűsítő technikai eljárásaiban kell-e keresnünk a magyarázatot az öntött indadiszt absztrakt stilizálására? Aligha: filigránra applikált állatfigurákat, sőt emberi alakokat nemcsak Hugo előtt, utána sem találunk: nála is csak két főművén, az evangéliariumfedélen és a Szent Péter ereklyetartón (Namus, Soeurs de Notre-Dame kolostor kincstára). E tény értékelése tehát csak az lehet, hogy egyéni (valószínűleg öntött indadiszt utánzó) megoldása a valószínűleg korábban világi mesterként működő ötvös-szerzetesnek, nem pedig egy olyan döntő lépés, melyet ő tesz meg számtalan követőtől kísérve. A filigrán és az öntött indadiszt stílusának alakulása igenis mutat párhuzamos vonásokat, de főleg nem ebben a viszonylatban. Ami a másik kérdést illeti, szerintem nem az eljárások "manufakturális" egyszerűsítéséről van szó, hanem

stilusról, egyszerűen arról a növényi stílusról, mely a bronzöntésben, s egyáltalán az öntésben gyökeresik. Az újítás a korai öntött tárgyak egybe öntött indadiszéhez és belefönődő figuráihoz képest csupán csak annyi, hogy külön készül az inda és külön az applikálandó díszítés, de ez sem következetes gyakorlat, továbbra is vannak egybe öntött darabok. Az indák spirális, a stílus végső fázisában a díszítő állatalakok tartó-gyűrűje: térben kifejlesztett síkdíszítmény: ellentmondásos és némileg manierisztikus. Az inda végül teljesen elsatnyul, vagy el is tűnik. Ebből következik többek között az, hogy a velencei eredetű tárgyak csoportjába sorolt Staró Boleslaw-i Szent Vencel vérereklyetartó a relativ kronológiát tekintve semmiképpen sem állhat a sor végén, hanem ellenkezőleg. (HAHNLOSER, H. R.: i. m. 149. l.). Viszont nem koragotikus velencei munka a 13. század elejéről a Szent Miklós ujereklyetartó, hanem a század végén készült (Prága, Szent Vitus dóm kincstára). – POCHE, E.: Svatovitsky Poklad, Galerie Obelisk, Prága, 1971. 4/2 tábla. – Vö. 66. jegyzet.

(4) KOVÁCS, É.: i. m. 255. l. 8, 13. kép. – A harmadik pár fele: KURRAS, L.: Das Kronenkreuz im Krakauer Domschatz, Nürnberg, 1963. 90. l. 30. kép.

(5) KOVÁCS, É.: i. m. 255. l. 71. jegyzet.

(6) SCHULTZ, A.: Das höfische zur Zeit der Minnesänger, 2. kiadás, Lipsce, 1889. I. köt. 279. l. – idézi: RADY, O.: Das weltliche Kostüm von 1250-ca 1410 nach Ausweis der Grabsteine im mittelrheinishen Gebiet, Kiadatlan dísz, Frankfurt a. Main, 1922. 25. l. – BASSERMANN-JORDAN, E.: i. m. 76–77. l. 90a–b. kép. – FALKE, O. von: Der Mainzer Goldschmuck der Kaiserin Gisela, Berlin, 1913. 26. l. – EVANS, J.: i. m. (A History) 51. l. – Vö. LEXER, M.: Mittelhochdeutsches Handwörterbuch, Lipsce, 1872. TASSEL. – Utóbbira Dr. Eva Nienholdt hívta fel a figyelmet Dr. Baranyai Bélánéhoz írt levelében, 1972. dec.

(7) A "Tasselmantel" tulajdonképpen "Rückenmantel", melynek egy változara a "Nuschenmantel" azaz elől, közepén egy ékszerrel összefogott palást. – RADY, O.: i. m. 24, 81. l. – THIEL, E.: Geschichte des Kostüms, Berlin, 1968. 172–174. l. – "Nuschenmantel": ibid. 202. l. 176. kép.

(8) "Nach dieser Schnur wird der Mantel (eigentlich erst seit Paul Post) auch Schnurmantel genannt, oder man spricht im Hinblick auf die Tassel auch vom Tasselmantel. Er war der vom Edelmann u. der Edelfrau getragene Mantel. Typische Haltung der Frau oft mit Griff einer Hand in die Schnur" Eva Nienholdt leveléből: l. 6. jegyzet. – Ez a gesztus a férfiaknál is megfigyelhető: így a bambergi lovas és a királyi "gisants" Saint-Denis-ben.

(9) Hátoldalán körirat: COMITIS LUDOVICI DE VROBVR. A szakirodalomban általában tényként szerepel, hogy egykori tulajdonosa II. Lajos Frohburgi gróffal lehet azonos, ki II. Frigyes császár kíséretében 1225–1254 között többször megfordult Itáliában is: onnan származna az előoldalt díszítő római Pax Augusteat ábrázoló sardonix cameo. OERI, J. J.: Der Onyx von Schaffhausen, Zürich, 1882. – idézi: KOHLHAUSSEN, H.: i. m. 53–54. l. – Vö. STEINGRÄBER, E.: i. m. (L'arte) 291. 14–15. kép.

(10) A térdelő alak hosszu ruhát és palástot, állkendőt (Gebende) és szövetsapkát visel – de ékszerek ábrázolása hiányzik. BALOGH, J.: Árpádkori szobrokról, 2. A szentkirályi lunetta, Az Országos Szépművészeti Muzzeum Közleményei, 8. sz. – 1956. 20–321. – Vö. DERCSÉNYI, D.: Románkori építészet Magyarországon, Budapest, 1972. 138. kép. Hasonló fejdiszt viselnek a jáki donátornő és a "Mária halála" jelenet női alakjai ugyanott. – GEREVICH, T.: Magyarország románkori emlékei, Budapest, 1938. CCXLII–CCXLIII. tábla. – Alapjában véve a koronázási palást – főleg a gallér miatt – ugyanennek a köpeny típusnak felel meg.

(11) Korábbi elképzelésem, hogy a kétfejű sasos ékszer pár mérete miatt nem lehetett női ékszer, nem áll. A méret valószínűleg semmit sem dönt el. – KOVÁCS E.: i. m. 251. l.

(12) Általában meglehetősen ismert emlékekről van szó, ezért már a korábbi felsorolásnálsem jeleltem meg az ábrázolások forrását, s később sem teszem: kivételt jelentenek a ritkábban említett és reprodukált példák. Így a nürnbergi Szent Katalin szobor (L'Europe Gothique 114. sz.) és Otto von Bodenlauben és felesége siremléke. – FEULNER, A.–MÜLLER, TH.: Geschichte der Deutschen Plastik, München, 1953. 87. kép.

(13) LEXER, M.: i. m. TASSEI Mhd. "tassel" vom mlt. "tasseles", afr. "tassiel", Zierknopf, auch Scheibenfibel aus Edelmetall war am Ende der den Mantel im 13. und frühen 14. Jahrh. Über der Brust festhaltenden einfachen oder doppelten Schnur (auch Riemen) befestigt und wurde durch Löcher am Mantelrand geknüpft. Hiedurch wurde das Herabgeleiten des geöffneten Mantels verhindert. – Vö. SCHULTZ, A.: i. m. I. kötet. 279. l.

(14) A felerősítéshez valószínűleg a diszítés kiálló elemeit használták fel (sasos ékszerek), vagy a luksorral keretezett alátétet, a harmadiknál az alsó gyűrűt.

(15) *Kunstdenkmale der Bezirke Dresden, Karl-Marx-Stadt, Leipzig, Bildband*, Berlin, 1972, 32. kép. – Egy Wiprecht von Groitzsh a pegauai bencés apátságának adja 1109-ben "mantellum eius preciosissimum insigniter et artificiose satis auro textum". – BISCHOFF, B.: *Mittelalterliche Schatzverzeichnisse, Erster Teil, Von der Zeit Karls des Grossen bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, München, 1967, 137. sz.

(16) Vö. 1. – Igen sok változat található, Pl. duplaszálas teljesen egyszerű palástkötő Szent Lajos siremlékének egyik "pleutante"-ján, Joigny grófnéjának lányán: 13. sz. vége. – Lánc és zsinór együtt Gebhardt von Querfurt sírszobrán (1385 körül). – FRÜNDT, E.: *Sakrale Plastik*, Hanau, 1966, 96–97. kép. – A zsinórt igen korán diszes ékszer-lánc is helyettesítheti. Viszonylag kései, de igen jellemző példa: Braunschweigi Ottó herceg feleségének, Ágnesnek vésett képe a Welfenschatz Plenariumán, 1339-ből. A hercegnő prémmel bélelt palástját nagy kerek rozettával diszitett Tasselek ékesítik, az összekötő lánc apró pajzsockákból és rozettákból van összeállítva: úgy tűnik, mintha középen egy nagyobb kiemelt tagja is lenne a láncnak. – FALKE, O. von-SCHMIDT, R.-SWARZENSKI, G.: *Der Welfenschatz*, Frankfurt am Main, 1930, I. Anjou Lajos herceg 1379-ben saját maga diktálta kincsjegyzékében "atache de mantel"-nek nevezi a sarniros tagokból álló palástkötő láncot. – MORANVILLÉ, H.: *Inventaire de l'orfèvrerie et des joyaux de Louis I duc d'Anjou*, III. fasc. Párizs, 1905, 3536. és 3537. sz. – Egy ülő Szent Vencelt ábrázoló ötvöstárgyról pedig így szól: "Et est vestue ladicte ymage d'un mantel qui tient par devant a une atache faicte d'orfavrerie... et sur Chascun costé dudit mantel ou tient ladicte atache, a un fermail sans broche..." *ibid.* II. fasc. 1964. 455. sz. – Véleményem szerint a diszes ékszer láncal összekötött kései Tasselekből származik a barokkori magyar mentekötő, Vö. HÉJNÉ DÉTÁRI A.: *Régi magyar ékszerek*, Budapest, 1965, 32., 35. kép.

(17) VIOLLET-LE-DUC, E.E.: i.m. IV. kötet, Párizs, 1873, LACET 70–72. l. fig. 1. (71. l.) és MANTEAU *ibid.*, 106. l. fig. 7. (106. l.). – Vö. MESPLÉ, P.: *Toulouse, Sculptures Romanes – Musée des Augustins (Inventaire de collections publiques francaises)*, Párizs, 1961, 8, 66. sz. – *Chefs-d'oeuvres romans de Musées de Province, Musée de Louvre, 1957–1958*, Kat. 83. sz.

(18) FÜLEP L.–ZÁDOR A. (szerk): *A magyarországi művészet története, IV. kiadás*, Budapest, 1970, 42–44. l. (DERCSÉNYI D.)–DERCSÉNYI D.: i.m. 10–11.l.

(19) DERCSÉNYI D.: i.m. 37. kép. – A császári kosztümök különböző típusairól: DEÉR, J.: *Die Pala d'Oro in neuer Sicht, Byzantinische Zeitschrift*, 62/1969 327–332. l. – A diszes nyakszegélyről: *ibid.* fig. 6,9.

(20) Általános nézet az, hogy a kopt tunikák hasonló szövött disze az előzmény. – A római S. Praxedes templom S. Zeno kápolnájának egyik lunettájában Szűz Mária és "Theodora Praxepiscopa", azaz a templomot építtető Pasqualis pápa anyjának társaságában megjelenő szent testvérpár, Praxedis és Pudenziana köpenyének mellén ugyanacsak látható az orbiculi. A mozaik a 9. század első feléből való (817–824).

(21) Mindkettőnek képét közli DEÉR, J.: *Der Globus des spätrömischen und des byzantinischen Kaisers, Symbol oder Insigne*, *Byzantinische Zeitschrift*, 54/1961, IX. tábla, 1,3. kép.

(22) FILLITZ, H.: *Katalog der Weltlichen und der Geistlichen Schatzkammer*, 4. kiadás, Wien, 1968, 163. sz. VI. tábla.

(23) A felerősítésre – amennyiben a vitrinben ezt látni lehet – kis drót fülek szolgálnak.

(24) KOVÁCS É.: i.m. 241–248. l.

(25) EVANS, J.: i.m. (A History) 51. l.

(26) GUILLAUME D'ORANGE: *Li coronemens Looy's és Li romans d'Alixandre*. – VIOLLET-LE-DUC, E.E.: i.m. IV. kötet, Párizs, 1873, 110–111. l.

(27) DU CANGE: *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Tomus VIII. Niort, 1887. TASSELLUS, *Fimbria, ex Anglico Tassel. Tacellus ua, továbbá: TESSELLA, nostris Tassel et Tasseau, ornamenti speciei formae quadratae*. "Tassel doret, quarsat à pierres verdes et rouges." (1371). – TAXELLUS 2. – Kritikája: TEXIER, L'ABBÉ: *Dictionnaire d'orfèvrerie*, Párizs, 1857, 372–373. hasáb.

(28) L. előbbi jegyzet. – VIOLLET-LE-DUC, E.E.: i.m. IV. kötet, Párizs, 1873, 110. l. 3. jegyzet. "Tassel, tasseau veut dire une pièce carrée, et aussi une agrafe quadrangulaire. – Sajnos nem volt módomban használni az alábbi alapvető munkákat: QUICHERAT, J.: *Histoire du Costume en France*, Pá-

ríz, 1875 és GAY, V.: *Glossaire archéologique du Moyen-âge de la Renaissance*. I-II. kötet, Párizs, 1887-1928. Repr.: 1967.

(29) LEXER, M.: i. m. TASSEL. Vö. 13. jegyzet.

(30) *Le couronnement de Louis, chanson de geste du XIIe siècle*, ed. LANGLOIS, E. Párizs, 1925.

(31) Huszti Dénes, az érdekes dokumentum első magyar feldolgozója még velencei kereskedőnek tartotta a jegyzék készítőjét, s egyáltalán, a velencei-magyar kereskedelem dokumentumainak sorába iktatta be a számadást. - HUSZTI D.: IV. Béla olaszországi vásárlásai, Budapest, 1938. 7-8. l. - Ez a nézet terjedt el általában a külföldi szakirodalomban is. Zolnay László, aki igen meggyőző érvekkel keltezte (1264 első fele), erőlyesen cáfolta ezt a lehetőséget. Valójában a velencei származtatásnak legkomolyabb érve volt a tény, hogy az irat Velencében maradt meg - egyébként az áruk a legkülönbözőbb helyektől származnak. - ZOLNAY L.: István ifjabb király számadása 1264-ből, Budapest Régi-ségei, 21/1964. 79-114. l. - Gyórfy György megállapította, hogy az eddigi kiadások rendkívül sok elírást, hibát tartalmaznak. Foglalkozik egy esetleges újabb kiadás gondolatával, melyhez csatlakozva elkészíteném a computus viselet- és művészettörténeti feldolgozását.

(32) Syr Wylamur alakjával és szerepével bizonyos hasonlóságot mutat Ponce de Champouy-nek, Henrik konstantinápolyi császár bizalmasának lovag-, diplomata- és pénzüemberként jellemzett alakja, ki urának megbízásából több ízben járt el nyugaton különféle ügyekben: 1208-ban például ereklyéket és a császári kincstár ékszereinek egy részét próbálta eladni, vagy elzalogosítani. - Henri de Valenciennes: *Histoire de l'empereur Henri de Constantinople*, ed. LONGNON, J.: Párizs, 1948. 106. l. 4. jegyzet.

(33) A számadás tételei között tehát minden jellemzően 13. századi ékszerfajta előfordul: két arany fejdísz (46, 57), egyébként nagyönis eltérő értékben (20 és 40 márká), feltűnően sok (15 darab) öv: négy zománcos (1, 6) egyenként 8 márká értékben, 1 darab aranyból (18), "quem R. cinxit" s mely 10 márkát ért, négy súlyosabb ezüst öv (40, 61, 63, 91) és hat egyszerűbb, ugyancsak ezüsből, 1-1,5 márká értékben (21, 22, 24, 28, 34). Hat darab gyűrű aranyból, általában egyenként 2 márkáért (26, 27, 110), egy balásrubinnal díszített 10 márkát érő (99) és egy ezüstöntvény fél márkáért (107). A 3 márká értékű arany kereszt (108) tehát semmi esetre sem lehetett kápolna felszerelése mint Zolnay gondolta, hanem mellikereszt: ezt egyébként a király megtartotta magának, Zolnay a monile láncnak gondolja, sőt kitüntetés számba vehető nyakláncnak: ez tévedés. ZOLNAY L.: i. m. 103. l. - Legnehezebb elképzelni a zománcos ezüstövek megjelenését: valószínűleg ágyazott zománcos ezüst veretekkel díszített példányokról van szó. Egyetlen zománcos ezüst díszekkel ellátott öv Fernando de la Cerda infáns sírjából (+1275) került elő. Ugyanakkor még adat van arra, hogy Párizsban 1309-ben eltiltják az olyan zománcos övdíszek készítését, melynek ezüst alapja préselt minta (férie en taz). - FINGERLIN, I.: *Gürtel des hohen und späten Mittelalters*, München-Berlin, 1971. Kat. 61. sz. 25. l. 96. jegyzet. - Cimeres ezüst övcsat és öv töredéke a Seligman gyűjteményben (1280 körül) - *Medieval Art from private Collections*, New York, Metropolitan Museum of Art, 1968. 133. sz.

(34) Raynaldusról: ZOLNAY L.: i. m. 92-93 l.

(35) A genti posztó mellett egyébként a computusban ugyancsak bőségesen előforduló kínai és egyéb ázsiai selyem, luccai és milánói selyemszövet szolgálhatott köpeny anyagául, néha nemes prémmel bélelve. Így írja le a köpenyt a két idézett francia forrás is. Vö. 25. jegyzet.

(36) BENKŐ L.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Budapest, 1967-1970.

(37) Az oklevél a gyulafehérvári Káptalani Levéltárból került az Országos Levéltárba (D. 30356). - *Kiadva: Hazai Okmánytár*, VIII. Budapest, 1891. 121-123 l. - A végrendelet 1270-1277 között kelt. - KARÁCSONYI J.: *A magyar nemzetségek a XV. század közepéig*. Budapest, 1901. 183-184. l. - Az oklevelet Érszegi Géza volt szives megmutatni, Karácsonyi művére pedig Gyórfy György hívta fel a figyelmet: szívességet ezuton köszönöm. - SZAMOTA-ZOLNAY: *Magyar oklevél szótár*, Budapest, 1902-1906. NÁSFÁ, NÁSFVA: tévesen megkettőzi az adatot.

(38) BARTAL, A.: *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae*, Budapestini, 1901. NASFA, NASFUM, NASPHA, NASTALES. - SZAMOTA-ZOLNAY: i. m.

(39) BENKŐ L.: i. m. NASFA

(40) KNIEZSA I.: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*, I. kötet, I. rész. Budapest, 1955. NASFA

- (41) MOOR E.: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez, Századok, 104/1970. 377. l. - Moor dolgozatára Héjyiné Détári Angéla figyelmeztetett: szíveségét ezuton köszönöm.
- (42) "Item sorori mee lego vittam de gemmis, item coopertorium capitis aureum, item aurifrigium ad crines crispandum, item populum quod fatyl vocatur de gemmis et auro hec omnia lego sorori mee".
- (43) Az ékszerok a keleties kafránt zárták volna oldalt. - KOVÁCS, É.: i. m. 257. l.
- (44) FALKE, O. v.: i. m. 25-26, 28. l. VII. tábla és 23. kép.
- (45) FALKE, O. v.: i. m. 26. l.
- (46) MEYER, E.: Zur Geschichte der hochmittelalterlichen Schmuckes, Das siebente Jahrzent, Festschrift zum 70. Geburtstag von Adolph Goldschmidt, Berlin, 1935. 19-22. l.
- (47) STEINGRÄBER, E.: i. m. (Alter Schmuck) 12. kép. - LIPINSKY, A.: Sizilianische Goldschmiedekunst im Zeitalter der Normannen und Staufer, Das Münster, 10/1957. 158-159. l. 27, 28. kép (hátdal is).
- (48) CHAMOT, M.: English Mediaeval Enamels, London, 1930. 6. l. 4. sz. - MEYER, E.: i. m. 20. l. - STEINGRÄBER, E.: i. m. (Alter Schmuck) 26. l. 10. kép. - 11. század végi német munkának tartja: EVANS, J.: i. m. (A History) l. b. tábla.
- (49) MEYER, E.: Goldschmiedekunst des 9. bis 13. Jahrhunderts, Zeitschrift für Kunstgeschichte, 10/1941-42. 192. l.
- (50) Falke szerint az ékszer együttes Gizelléé, III. Konrád császár feleségéé volt, az ujjabb felfogás szerint a század és százi császárnők több generáción keresztül felhalmozódott kincse. - FALKE, O. v.: i. m. - SCHRAMM, P. E.-MÜTHERICH, FL.: Denkmäler der deutschen Könige und Kaiser, München, 1962. 144. sz. A típus és főleg a granuláció miatt nem tartja nyugati munkáknak a kerek fibulákat ROSENBERG, M.: Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage, Granulation, Frankfurt a. M., 1918. 143-148. l. - Akárhogyan is van, a császárnők jogi helyzetéből (consors regni) következik a hivatalos reprezentáció. - Vö. VOGELSSANG, TH.: Die Frau als Herrscherin im hohen Mittelalter, Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, Bd. 7. Göttingen-Frankfurt-Berlin, 1954.
- (51) FALKE, O. v.: i. m. 2-10. l.
- (52) Elég ha a császárpálástra utalunk. l. 21. jegyzet.
- (53) Mivel tudommal a magyar szakirodalomban kísérlet sem történt e jellegzetes típus elkülönítésére, s így elnevezése is változó és bizonytalan, használom ideiglenesen a németben néha előforduló Ringbrosche és az angol ring-brooch értelemszerű megfelelőjét. Szabályos egyszerű karika formában található meg Sinka mester kincsében (+1321) (Bp. Nemzeti Múzeum) képe: DOMANOVSKY S. (szerk.): Magyar művelődéstörténet, Budapest é. n. (1939) 344. l.
- (54) Egyszerű és díszes példányok a Magyar Nemzeti Múzeumban, különösen szép darabok a Carrand gyűjteményben (Firenze, Museo Nazionale di Bargello), igen sok volt a múlt századi francia magányűjteményekben. - DARCEL, A.: Le moyen age et la renaissance au Trocadéro, Gazette des Beaux-Arts, 18/1878. 558-559. l. - Igen érdekes, többnyire kisméretű aranyozott ezüst, áttört filigrános példányok az amunde-i leletből (Stockholm, Statens Historiska Museum) - UGGLAS, C. R. af.: Gotländska silverkatter, Stockholm, 1936. 22-30. sz.
- (55) EVANS, J.: i. m. (Mediaeval) 197. l.
- (56) Nürnbergben a népviseleti kiállításon sok a szivalaku, vagy női melldiszként, vagy férfi nyakendőtüként kiállítva. - RÜCKLIN, R.: Das Schmuckbuch, I-II. kötet, Leipzig, 1901. I. kötet, 179, 180. kép. II. kötet (Tafelband), 148/9-11, 149/5, 150/3. ábra. - Zólyom megyei népies példák: CZOBOR, B.-SZALAY, E.: Die historischen Denkmäler Ungarns, II. kötet, Budapest-Bécs, é. n. (1896). 450. l. 524. kép.
- (57) Szerb és olasz felirata: Zapon velijega kneza humskog Petra - pretende comiti Pet. - RADOJČIĆ, S.: Propyläen-Kunstgeschichte, Jugoslawien, Berlin, 1968. 255. a. 277. l. - Mittelalterliche Kunst Serbiens, Staatliche Museen zu Berlin, é. n. Kat. 221 sz.
- (58) A "Régistres des Métiers et Marchandises de la ville de Paris" 1261-1269 között rögzíti a már korábban kialakult és szabályozott gyakorlatot, ezt egészítik ki rendeletekkel cca 1360-ig. - ed. DEP-PING, G.-B.: Réglements sur les arts et métiers de Paris, rédígés au XIIIe siècle, et connus sous le nom

du livre des métiers d'Étienne Boileau, Párizs, 1837. IX. XIII. 1. – A kérdéses testületek: XIV, XXV, XLI, XLII. – Saint Louis à la Sainte Chapelle, Párizs, 1960. Kat. 113. sz. (a legkorábbi megmaradt kézirat a 14. század elejéről.)

(59) DEPPING, G.-B.: i. m. titre XLI. 94-95 l. 94 l. 2. 3. jegyzet. – Jean de Garlande 1080-ban, vagy 1908 körül írott „szótárában” ez áll a párizsi „firmacularii”-ről XIX. Firmacularii habent antese firmacula magna et parva, de plumbo facta et stagno, ferro et cupro, habent etiam monilia pulcra et nolas resonantes.” – GÉRAUD, H.: Paris sous Philippe-le-Bel, d'après des documents originaux, et notamment d'après un manuscrit contenant le rôle de la taille imposée sur les habitants de Paris en 1292, Párizs, 1837. 580-584, 590 l.

(60) III. Henrik 1272-ben Párizsban biztonságra helyezett ékszerai között, idézi: EVANS, J.: i. m. (A History) 51 l.

(61) Szerelmespárt ábrázoló Minne-ékszert én csak a 14. századból ismerek (ezüst Fürspan a Nienkerken család címerével, 1335 körül, Prov. Mus in Stettin – övcsat? nérmot, 14. század első fele, Halle, Prov. – Museum Moritzburg). – RDK AGRÁFE címszó – STEINGRABER, E.: i. m. (Alter Schmuck) 44 l. 50. kép.

(62) Készült a 13. század harmadik negyedében. – KOVÁCS É.: i. m. 255, 258 l. 9. kép.

(63) Az együttes 1220-1230 körül készült. A korona egy tagja Londonban van a British Museumban. – GREGORIETTI, G.: i. m. 167 l. (14. századi keltezéssel) – A korona nagyobb, négy csuklós tagból álló részét az ékszertörődékekkel együtt egy francia gyűjtőtől vásárolták meg a mult században, azzal a nagyon óvatosan kezelendő közléssel, hogy az ékszerek Magyarországról származtak. Színes képpel közli: HÉJYNÉ DÉTÁRI A.: i. m. 11. sz. – KOVÁCS É.: Egy elveszett magyar korona, Művészettörténeti Értesítő, 1968. 212-213 l. (korábbi irodalommal).

(64) EVANS, J.: i. m. (Mediaeval) 197 l. 3. kép. – STEINGRABER, E.: i. m. (Alter Schuck) 51-52 l. 67. kép.

(65) KOVÁCS É.: i. m. (Über einige Probleme) 255 l. 10. kép.

(66) 1. 3. jegyzet. – A krakkói keresztre szerelt diszesebb korona lovas alakjainak későbbi, 13. század végi megfelelői a halberstadti dómkincstár Nagy Károly ereklyetartójának fedelét díszítő medailonok, lapos áttört, páncélos lovasokat ábrázoló reliefek, lényegében azonos, végső fázisát mutatják ennek a stílusnak mint a budapesti fibula és a prágai ereklyetartó. – MEYER, E.: Das Dom-Museum Halberstadt, Halberstadt, é. n. (1936). 28-29 l. 30. kép. – A Nagy Károly ereklyetartót a Mass-vidéki iskolához kapcsolja: APPULM. H.: Der Karls-Teppich in Halberstadt, Aachener Kunstblätter, 24-25, 1962-63. 145-147 l. 7. kép.

(67) Evans általában túl későn datál: a krakkói koronákkal összefüggő British Museum-beli ékszert a 14. század első felére, illetve elejére. – EVANS, J.: i. m. (Mediaeval) 197 l. 2. kép. – Idem: i. m. (A History) 13. tábla, b.

(68) BORDIER, H.: Note sur les affiques (séances 10 février et 10 mars 1875), Mémoires de la Société Nationale des Antiquaires de France, 36/1875. 247-258 l.

(69) BORDIER, H.: i. m. 247 l. – Guill. de Guigneville, 1330: „Sur quoi lon met un affichail Qui autrement est dit fermail”, – V. Ő. TEXIER, L'ABBÉ: Dictionnaire d'orfèvrerie, Párizs, 1857., – AFFICHE, AFFICE, AFFIQUE.

(70) „fermaus rons”, titre. (Fremailliers de laiton a Livre de Métiers-ben). – DEPPING, G.-B.: i. m. 96 l. – Az „affique” a mai francia nyelvben teljesen elavult. P. Verlet ur közlése, 1972.

(71) EVANS, J.: i. m. (Mediaeval) 201 l. 9. jegyzet.

(72) BISCHOFF, B.: i. m. 84. sz.

(73) BASSERMAN-JORDAN, E.: i. m. 77 l.

(74) STEINGRABER, E.: i. m. (Alter Schuck) 51-52 l. 69-27. kép.

(75) l. 56. jegyzet.

(76) LEXER, M.: i. m. FÜRSPAN – BASSERMAN-JORDAN, E.: i. m. 77 l.

(77) BENKŐ L.: i. m.

(78) MELICH J.: Calepinus latin-magyar szótára 1585-ből, Bp. 1912.

(79) 15. századi példányok ritkák: EVANS, J.: i. m. (A History) 12/d, e és 14. kép. – RÜCKLIN, R.: i. m. 506, tábla.

(80) BORDIER, H.: i. m. 258 l.

(81) DERCSÉNYI D.: Nagy Lajos kora, Budapest, é. n. (1942) 108-108 l. XV. tábla. – MAKKAI L. – MEZEY L.: Árpádkori és Anjou-kori levelek, Budapest, 1960. 24. tábla. – A Homonnaiak címerében öv-csat van. – BÁRCZAY O.: A heraldika kézikönyve, Budapest, 1897. 169 l.

(82) Frank nemzetség. – BASSERMAN-JORDAN, E.: i. m. 77 l.

(83) A rend lovagjainak pajzsán és pecsétjén címerük felett jobbra övcsat, vagy kapocs. – SMOLA, G.: Das Grabgewand Herzog Ernst des Eisernen, Sonderdruck aus der Festschrift 150 Jahre Joanneum Joannea, Publikation des Steiermärkischen Landesmuseums und der Steiermärkischen Landesbibliothek, Band II, Graz, 342 l.

(84) FRÜNDT, E.: Sakrale Plastik, Hanau, 1966. 96-97 l.

(85) Fernando de la Cerda infáns övén egész címergyűjtemény található, de nem a sajátjaiból. – Magyarországi Klemencia hagyatékának kiárusítása pontos jegyzékkel történt: Item, une ceinture des armes de Hongrie, 35 s. par., vendue à missire Nicole de Cailloue. Item, une surceinte des armes de Hongrie, 35 s. par., vend à Guillaume de Fourques, FINGERLIN, I.: i. m. 51-54, 261 l. 61. sz.

(86) OERI, J.J.: Der Onyx von Schaffhausen, Zürich, 1882. – idézi: KOHLHAUSSEN, H.: i. m. 53-54 l.

(87) Varju állította össze a Magyar Művelődéstörténet (szerk. DOMANOVSKY S.) képanyagát. – ibidem I. kötet, Budapest, é. n. (1939), 331 l.

(88) KOVÁCS É.: i. m. (Über einige Probleme) 250 l.

(89) KOVÁCS É.: i. m. (Über einige Probleme) 250-251 l. – Jeanne de Boulogne, II. (J6) János francia király feleségének hagyatéki leltárában (+1360) is szerepelt egy arany sasos korona része: 85 item. Une pièce de coronne à un aigle d'or, au dessus VI. pelles et autre perrerie. – DOUET D'ARCO, L.: Inventaire des meubles de la reine Jeanne de Boulogne seconde femme du roi Jean, Bibliothèque de l'École de Chartes, 40/1897. 557 l. – Münchenben (Schatzkammer der Residenz) van egy 1350 körül keltezett lilíomos korona, három samritját álló oroszlánfigurák fedik, ebben az oroszlánok révén Hollandi Margit, Bajor Lajos felesége koronáját látják, holott nyilvánvaló, hogy eredetileg egy minden samrit diszitő, kifejezetten diszitő elemről van szó. BRUNNER H.: Schatzkammer der Residenz München, 1970 15. sz.

(90) POLENAKOVIĆ-STEJIĆ, R.: Une rare découverte du Moyen-âge faite dans le village de Gorno Orizari, pres de Kočani, en Macédoine, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Ochride, 1961. Tome, III. Belgrad, 1964. 321-324 l. 1, 5, 6. kép.

(91) SOLOVJEV, A. V.: Les emblemes heraldiques de Byzance et les slaves, Seminarium Kondakovianum, 7/1935. 126-152, 163-164 l.

(92) BRAULT, G. J.: Early Blazon, Oxford, 1972. 5 l. – ULMENSTEIN, Ch. U. Fh. v.: Über Ursprung und Entstehung des Wappenwesens, Forschungen zum deutschen Recht, Band I. Heft. 2. Weimar, 1941.

(93) CSOMA J.: Magyar nemzeti címerek, Budapest, 1904. 34-37 l. képe 35 l. és I. tábla 3. kép.

(94) A magyar szakirodalomban általában elfogadott a vélekedés, hogy a két nagyobb címerrel együtt könyvtábla diszek voltak, mivel nem szerepelnek az aacheni magyar kápolna felszerelését felfedező két korai forrásban, csak 1657-től kezdve az aacheni leltárakban, mikortól kezdve viszont a kápolnához tartozó miscskönyvet már nem említik. – DERCSÉNYI D.: i. m. 167-169 l. egyik pár képe: 169 l. – Valószínűleg vecsernyepalást kapcsa: GRIMME, E. G.: i. m. 80. sz.

(95) Nagy Lajos király „Tasselmantelt” visel a Képes Krónika címlapján. A patkót tartó struccról újabb LIPINSKY, A.: Il reliquiario di S. Costanzo in S. Stefano a Capri, Napoli Nobilissima, 7/1968. 34-40 l. – Nagy Lajossal hozza kapcsolatba Erzsébet királynőnek Zsigmond lányának Bécsben elzálogosított láncát ugyanazon motívum alapján: HÉJJNÉ, DÉTÁRI A.: Rekonstruktion der gotischen Prunkkette einer ungarischer Königin, Évolution generale et Développements régionaux en histoire de l'art, Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art, II. kötet, Budapest, 1969. 641-647 l.

A rajzokat Patay Pálné készítette

Zusammenfassung

ZWEI SCHMUCKSTÜCKARTEN DES 13. JAHRHUNDERTS IN UNGARN

Die Tasseln, die beiden den Mantel an den Schultern zierenden Schmuckstücke, der charakteristischste Schmuck der Tracht der Vornehmen im 13. Jahrhundert kennen wir nur aufgrund von Beschreibungen und Abbildungen, dies gab mehrfach zu Missverständnissen Veranlassung. Jetzt gelang es, drei Schmuckstückpaare in ungarischen Sammlungen zu identifizieren. Mit ihrer Hilfe lässt sich Charakter und Geschichte dieser Schmuckart feststellen. Die Tasseln hatten ursprünglich keine selbständige Bestimmung, auf den Mantel aufgenäht, waren sie dessen ständiges Zubehör. Sie kamen neben oder unter den Quastenenden der den Mantel zusammenhaltenden Schnur hervor. Dies gilt für das 13. Jahrhundert. Ihre französische Benennung lässt sich vermutlich von der Quadratischen Metallplatte ableiten, die im Verlauf des 12. Jahrhunderts am Mantel der Einfädung der Schnur diente. Der Ursprung des Schmuckstückes führt zu dem „orbiculus“ der byzantinischen Galatracht (Tunika und Mantel), so am Mantel Rogers II. von Sizilien im deutschen Kaiserornat (Wien, Schatzkammer). Wahrscheinlich ist der ungarische Name des Stückes: „násfá“, slawischen Ursprungs und verweist auf Gewänder byzantinischer Art aufgenähten Schmuckstücke.

Ganz ähnlich ebenfalls Tasseln können die wappengezierten Geschmeide gewesen sein, die König Ludwig I. von Ungarn dem Münster in Aachen verehrte. Abkömmling der Tassel oder des „násfá“ ist die Mantelschliesse („Mentekötő“) der ungarischen Galatracht der Barockzeit.

Räumlich und zeitlich viel verbreiteter ist die andere Schmuckart (firmacula, affique, Fürspan), für sie ist die an der Vorderseite bewegliche Nadel bezeichnend. In Ungarn ist die früheste Minne-Variante zum Vorschein gekommen, und in dem Ungarischen Nationalmuseum findet sich auch eine aus Krone und ähnlichem Schmuck bestehende, einzige bisher bekannte „Garnitur“. Ihr mittelalterlicher ungarischer Name ist vermutlich „köszöntyi“. Alle beide Schmuckarten besitzen wappengeschichtliche Beziehungen.

